'सम्प्रदायपूर्वको वर्णः', 'सम्प्रदायपूर्वक आश्रमः' इत्याभ्यां सम्प्रदायस्य वर्णाश्रमकारणत्वं पृष्टम्, उत वर्णाश्रमकालपूर्वकालसम्बन्धो वा ? 'वर्णपूर्वकः सम्प्रदायः', 'आश्रमपूर्वकः सम्प्रदायः' इत्याभ्यामपि वर्णाश्रमयोरपि सम्प्रदाय-कारणत्वं पृष्टम्, उत तत्कालपूर्वकालसम्बन्धमात्रम् ? तत्रोभयत्र प्रथमपक्षो न सम्भवति, अस्मत्सम्प्रदायमात्रस्य वर्णाश्रमकारणत्वासम्भवात्, वर्णाश्रमयोश्च नित्यानित्यसम्प्रदायत्वावच्छिन्नकारणत्वासम्भवाच्च । न च, वर्णाश्रमयोः सम्प्रदायकारणत्वं न पृष्टम्, 'वर्णपूर्वकः सम्प्रदायः, आश्रमपूर्वकः सम्प्रदायो वा' इति वाक्यैकदेशाभ्यां, किन्त्वनुष्ठानपर्य्यवसायि सम्प्रदाय ज्ञानकारणत्वमिति वाच्यम्; कारणत्वस्याधिकारत्वानवच्छिन्नस्य वक्तुमशक्यतयाऽधिकारत्वेन कारणत्वस्य वर्णाश्रमाणामुक्तत्वात्, किं वर्णनिष्ठः इति प्रश्नोत्तरे अन्यविधस्य कारणत्वस्य शब्दमात्रनिष्ठस्य वर्णाश्रमाणामसम्भव एव । उभयोरप्युत्तरस्मिन् पक्षे इदमुत्तरम्, सम्प्रदायस्य वर्णाश्रमाणामपि वेदशास्त्रैकमूलतया सर्वेषु कालेष्वनुवर्तनात् परस्परपूर्वकालसम्बन्ध उभयेषामस्तीति विरोधाभावेन विकल्प एवासम्भवीति सम्प्रदायज्ञानस्यानुष्ठानपर्य्यवसायिनो वर्णाश्रमाणां चैवमेव" इति ।

टी० सम्प्रदायपूर्वको वर्णः इत्यादि, अत्र पूर्वकालसम्बन्धस्य कारणत्वघटकतया कारणत्वविकल्पः केवलकालसम्बन्धं यथाश्रुतमभिप्रेत्य कोट्यन्तरविकल्पः । 'उभयत्र' उभयपक्षयोः । 'प्रथमपक्षः' सम्प्रदायस्य वर्णाश्रमकारणत्वपक्षः । अस्मत्सम्प्रदायमात्र-

स्येति, अस्मदाचार्य्योपदेश-परम्पराप्राप्त-सम्प्रदायस्येत्यर्थः । वर्णाश्रमयोश्चेति, सम्प्रदायत्वस्य नित्यानित्य-साधारणस्य कार्य्यतान्यूनवृत्तितया कार्य्यतावच्छेदकत्वाभावेन तदवच्छिन्ननिरूपितकारणत्वाप्रसिद्धेरिति भावः ।

ननु वर्णपूर्वकः सम्प्रदायः, आश्रमपूर्वकः सम्प्रदायः इति वाक्यगत-सम्प्रदायपदे सम्प्रदायज्ञानस्यानुष्ठानपर्य्यवसायिनोऽजहल्लक्षणया बोधके तत्कारणत्वमेवात्र पृष्टमित्याशयेन शङ्कते,—न चेत्यादिना ; किं वर्णनिष्ठः ? इति प्रश्नोत्तरे सम्प्रदायज्ञानस्यानुष्ठानपर्य्यवसायिनः सर्ववर्णाश्रमाधिकारकत्वमुक्तम्, अधिकारस्य चानुष्ठानोपयोगि-वेदशास्त्राधीनज्ञानप्रयोजकत्वमस्त्येव, तदभावे तदभावात्, स्वेतरसकलकारणसत्त्वे तत्सत्त्वाच्च ; अन्यविधं तु कारणत्वं नास्तीति । शङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति, कारणत्वस्येत्यादिना, 'अन्यविधस्य' शब्दत्वावच्छिन्ननिरूपितस्य । वर्णाश्रमाणामिति, अशब्दत्वादिति भावः ।

'उभयोरप्युत्तरस्मिन् पक्षे' सम्प्रदायस्य वर्णाश्रमपूर्वकत्वं, वर्णाश्रमकालपूर्वकालसम्बन्ध इति पक्षे । वेदशास्त्रैकमूलतया, वेदशास्त्रैक-प्रमाणकतया । सर्वेष्वित्यादि, प्रवाहतो नित्यत्वादिति भावः । विकल्प एवासम्भवीति, संशयस्य परस्परविरुद्धकोटिविषयकत्वात्, प्रत्येकं तत्तत्पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वसम्भवेन पूर्वकालवृत्तित्वोत्तरकालवृत्तित्वयोर्विरोधाभावेन तादृशविकल्पासम्भव इति भावः । सम्प्रदायज्ञानस्येत्यादि, वर्णः सम्प्रदायपूर्वकः, आश्रमः सम्प्रदायपूर्वकः इति खण्डेऽपि सम्प्रदाय-

ज्ञानपरत्वात् सम्प्रदायपदस्य सम्प्रदायज्ञानस्य वर्णाश्रमाणाञ्च परस्पर-पूर्वोत्तरकालसम्बन्धो न विरुद्ध इति, तथापि विकल्पो न सम्भवतीत्यर्थः ।

सञ्ज० "इति रामानुजीयाः, यत्तु वर्णनिष्ठश्चेत् सम्प्रदायपूर्वको वा वर्णो वर्णपूर्वको वा सम्प्रदायः" इत्यस्य कार्य्यकारणभावः कालपौर्वापर्य्यभावो वा विवक्षितः इत्येवमनभिप्रेतमप्यस्माकमभिप्रायविषयत्वेनोपपाद्य महता प्रयासेन खण्डितम् । तत् वर्णनिष्ठश्चेत् वर्णं ब्राह्मणादि निमित्तीकृत्य स्थितश्चेत् पुरुषे सम्प्रदायस्तदा सम्प्रदायात् पूर्वं वर्णवता पुरुषेण भावितव्यम्, न तथा सम्भवति, भवदुक्तरीत्या पूर्वकृतोपदेशविषयीभूतार्थस्य श्रौतस्मार्त्तकर्मणः सम्प्रदायपदप्रतिपाद्यस्यैव ब्राह्मण्य-निर्वर्तकत्वात्, तथा च, वर्णपूर्वः सम्प्रदाय इति न सङ्गच्छते, वर्णस्य सम्प्रदायपूर्वकत्वे, वर्णनिष्ठत्वं सुतराम् न सम्भवति इत्यस्मदभिप्रायस्य संस्पर्शाभावेन नास्माकं प्रतिकूलं भवदीय सम्प्रदायस्याल्पकालाच्छूद्रप्रवर्त्तितत्वस्य त्वदीयाचार्य्यकृत-ग्रन्थाद् अवगतत्वेन वेदशास्त्रैकमूलकत्वाभावेन च परस्परकालपूर्वकालसम्बन्ध उभयेषामस्तीति विरोधाभावेन विकल्प एवासम्भवीति त्वत्प्रलपितत्वस्यैवासम्भवित्वं चेति बोध्यमिति तत्खण्डनम्" इति ।

व्या० अहो अत्र महानयं व्यामोहः ! यस्तु स्वाभिप्रायमपि स्वयं न जानाति, का प्रत्याशा पराभिप्रायवेदने ! सम्प्रदायात् पूर्वं वर्णवता पुरुषेण भाव्यमित्यादिनाऽस्मदीय-विकल्पोत्तरपक्षस्य वर्णाश्रमकालपूर्वकालसम्बन्धो वेत्यस्याऽभिप्रेतत्वं सूचयसि,

शिष्टमेवेति तेषामनादिकालात्प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षे समाधत्ते, तदेव समाधानं प्रकृतेऽतिदिशति तदेति ; 'तादृशप्रधान-प्रश्नावलम्बीनि' तादृशप्रधानप्रश्नस्य प्रयोज्योत्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनज्ञानविषयार्थप्रतिपादकानि ।

सत्य० "इति रामानुजीयाः, अथ यच्च कियत्कालात् प्रवृत्तः? इति द्वितीयप्रधानप्रश्नस्य, यावत्कालाद् यज्ञोपासनादि प्रवृत्तं तावत्कालादयमपि प्रवृत्तः इत्युत्तरं दत्तं, तद्यदि भवदाचार्य्यप्रवर्तित-सम्प्रदायस्य यज्ञोपासनादिवद् वेदे स्मृतिषु वा प्रतिपादनमस्ति तदा सत्यमुक्तं, तुष्टाश्च वयं, परञ्च तच्च यतो नोपलभ्यतेऽतो मध्ये जातः कियत्कालावधिकोऽयमिति प्रश्नाशयमवयन्तु भवन्त इति तत्खण्डनम्" इति ।

व्या० यतो नोपलभ्यत इत्यादिकमसत् । यतो मात्सर्य्येर्ष्याद्वेषप्रतिरुद्धदर्शनशक्तेर्भवतः रोगविनष्टदृष्टिशक्तेरन्धस्येव पुरोऽवस्थितं वस्तु, अनेकश्रुतिस्मृतिसमधिगतः परमर्षिकुलप्रसूत-महाजन-सतत-सञ्चरणप्रमृदिताल्पज्ञ-जनशङ्का-तृणगुल्मादिरस्मत्सम्प्रदायमार्गो न प्रकाशते चेत् ; कोऽस्माकमपराधः ; न ह्युलूकादृष्टा अपि सहस्रभानुभानवश्चक्षुष्मदनुभूयमानाः केश्चिदपह्नोतुं शक्यन्ते इति ।

दुर्ज० "तत्र प्रथमवाक्यम्, प्रश्नः,—"तत्र बहुकालात् प्रवृत्तश्चेत् मन्वादिग्रन्थेष्वदृष्टत्वात् तद्विलक्षणत्वाच्च कथं प्रमाणम्?" इत्यस्यायमर्थः स्यात्,—यदि बहुकालात् प्रवृत्तस्तदा मन्वादिभिरपि तत्कालवृत्तिभिर्दृष्टः स्यात्! तैर्दृष्टश्चेत् स्वग्रन्थेषु

स्मृतिषु वक्तव्यः स्यात्! तत्रोक्त्यभावात् तैर्न दृष्ट एव; तदुक्त-धर्मविलक्षणत्वाद् अस्य कथं प्रामाण्यम्? इति। अत्रोत्तरम्, मन्वादीनां त्रिकालदृष्टैन्द्रियकातीन्द्रियक-सकलपदार्थवेदिनां बहुकालप्रवृत्तास्मत्सम्प्रदायदर्शनमस्त्येव; स्मृतिषु तदनुक्तिर्न हि दर्शनाभावसाधनम्। न हि तैर्दृष्टः सर्वोऽपि तैरभिहितः, केषाञ्चित् सामान्यधर्माणां प्रतिपादनमात्रे खलु प्रवृत्तास्ते, तदुक्तधर्मवैलक्षण्यमात्रेणाप्रमाणत्वं न सम्भवति, स्वस्मृतौ मनुना-ऽनुक्तस्यापि भर्त्रनुमरणादिधर्मस्य पतिव्रतानुष्ठेयस्य सर्वै-र्वैदिकैः प्रामाण्याङ्गीकारात्। न च मनुना तस्यानुक्तत्वेऽपि याज्ञवल्क्यादिनोक्तत्वात्,

"मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्नैव शस्यते"।

इति स्मृत्युक्ताप्रामाण्यहेतुमनूपदिष्टधर्मविरुद्धत्वाभावाच्च प्रामाण्य-मिति चेत्? तर्हि प्रकृते किं पाणिपिहितमिदम्।

किं च सामान्यधर्ममात्रप्रतिपादनपरेण मनुना अनुक्तमप्यू-र्ध्वपुण्ड्र-तिर्यक्-पुण्ड्र-तुलसीपद्माक्षरुद्राक्षमालाम्बुजस्त्रिदण्डैक-दण्डधारणं तत्तत्सम्प्रदायिभिः प्रमाणतया स्वीक्रियतेऽनुष्ठीयते च। न चैकेन मनुनाऽस्मृतत्वेऽपि तेषां स्मर्तारोऽन्येऽप्युपलभ्यन्त इति वाच्यम्। प्रकृतेऽपि हारीत-वसिष्ठादिभिः स्मर्तृभिरस्म-त्सम्प्रदायार्थस्याप्यसकृत् स्मृतत्वात्; सामान्यधर्मपर-मन्वादि-स्मृत्यविरुद्धत्वाच्च नाप्रामाण्यशङ्कावतारः। यदि च भवत्सम्प्र-दायप्रतिपादकानां वसिष्ठ-हारीत-सनकादिस्मृतीनां भवदीय-कल्पितत्वाद् भवत्सम्प्रदायाप्रतिपादकानां वसिष्ठादिस्मृतीना-

मुपलभ्यमानत्वाद् भवत्सम्प्रदायस्याप्रामाण्यमिति किमाच्यते ? तदा भवन्त एवोपहसनीयाः स्युः, तथाहि, अस्मत्सम्प्रदायाप्रतिपादकानां हारीतादिस्मृतीनामस्मत्सम्प्रदायार्थविरुद्धार्थप्रतिपादकानाञ्च तासां सत्त्वेऽप्यस्मत्सम्प्रदायप्रतिपादकानां तासां तत्तत्कर्तृकत्वसम्भवेनास्मदीयकर्तृकत्वं नोत्प्रेक्षार्हम्, न हि कर्ममीमांसाप्रवृत्तेन जैमिनिना पूर्वकाण्डे ब्रह्म-तदुपासनादीनां सत्त्वाप्रतिपादनेऽपि प्रत्युत देवतामात्रस्य शब्दमयत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मस्वरूपादौ विप्रतिपत्त्युपदेशेऽपि "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इत्यादिना वादरायणोक्तस्य जैमिनिमतस्य ब्रह्मस्वरूपाद्यङ्गीकाराव्यभिचारिणो जैमिन्यनभिमतत्वं ; तथा सति वादरायणस्यानाप्तत्वापत्तेः । एवं रजिपुत्र-व्यामोहनार्थं लोकायतमतं प्रवर्तयता सुरगुरुणा प्रणीतायाः स्मृतेरतत्कर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वाप्रामाण्यानि स्युः" इति ।

टी॰ "अस्यायमर्थं इत्यादिना," प्रश्नावलीवाक्यार्थस्य स्पष्टमभिधानात् तदर्थो नात्र लिख्यते। यदीत्यादि, बहुकालात् प्रवृत्तश्चेदित्यनन्तरं, तैर्दृष्टः स्यात्, तथा सति तैः स्वग्रन्थेषु वक्तव्यः स्यात् इति पूरणमभिप्रेत्योक्तम्। अदृष्टत्वादिति, अप्रतिपादितत्वादित्यर्थः। यद्वा अस्मदादिभिस्तद्ग्रन्थेष्वननुभूतत्वादित्यर्थः। तत्र प्रतिपादितश्चेदस्मदादिभिस्तान् पठद्भिरनुभूयेत, तदभावाच्च तत्प्रतिपादनं तत्रेति भावः। तद्दृष्टधर्मविलक्षणत्वादिति, मन्वादिस्मृत्युक्त-धर्मविजातीयत्वादित्यर्थः। कथं प्रामाण्यमिति, प्रामाण्यं नास्त्येवेत्यर्थः। प्रामाण्यं च प्रमाणसिद्ध-

त्वम्। मन्वादीनां स्मृतिषु तैरनुक्तिः, स्वाभिमतात्मकार्यप्रवृत्त-त्वविरोधि-बहुकालप्रवृत्तत्वाभावसाधक-तद्दृष्टत्वाभावसाधनतया पूर्वपक्षिभिरभिप्रेता, अतस्तस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं दर्शयति, मन्वादीनामित्यादिना, प्रथमं पक्षे साध्यधर्ममुपपादयति कस्य-चित् पदार्थस्यादर्शनं हि द्रष्टुर्दर्शनसामग्र्यभावात् दृश्याभावाद् वा स्यात्, प्रकृते तदुभयमपि नास्तीत्याह, त्रिकालेत्यादिना ; योगज-युक्त-धर्मयुक्तानां तद्धर्मातिरिक्तसामग्र्यनपेक्षदर्शनानां सामग्रीवैकल्यं नास्ति। अस्मत्सम्प्रदायस्य बहुकालात् प्रवृत्त इति दर्शनाभावहेत्वभावात् तेषां दर्शनमस्त्येवेत्यर्थः।

ननु भवत्सम्प्रदायो मन्वादिभिरदृष्टस्तैरनुक्तत्वात्, व्यतिरेकेण वर्णाश्रमधर्मवदिति साधनीयमदर्शनमित्यत आह,—तदनुक्ति-रित्यादि ; न हि दर्शनाभावसाधनमिति तद्व्याप्तिरहितमित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारमाह, न हीत्यादिना ; अनुक्तत्वा-भावोऽभिहितत्वं दृष्टत्वरूपदर्शनाभावाभावव्यापको न भवती-त्यर्थः। ननु दृष्टधर्माणामप्यनभिधाने किमर्थं वेदोपबृंहणस्मृति-प्रणयने ते प्रवृत्ता इत्यत आह, केषाञ्चिदित्यादि ; ते हि 'सामान्यानां' वैष्णवशैवादिसकल-पुरुषाणां, साधारणानां वर्णाश्रमधर्माणां, 'प्रतिपादने प्रवृत्ताः,' स्वग्रन्थेषु तानेव धर्मान् प्रत्यपादयन् ; तावता तेषामस्मत्सम्प्रदायस्य विशेषधर्मान्त-राणामदर्शनं नास्तीति भावः।

ननु युष्मत्सम्प्रदायोऽप्रमाणः मन्वाद्युक्तधर्मविजातीयत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा वर्णाश्रमधर्म इत्यनुमानेन भवत्सम्प्रदाये

प्रमाणसिद्धत्वमपनीयत इत्यत आह, तदुक्तधर्मेत्यादि। वैल-क्षण्यमात्रेणेति, मात्रशब्देन विरुद्धत्वव्यवच्छेदः। 'अप्रमाणत्वं' प्रमाणसिद्धत्वाभावः। न सम्भवतीति, प्रमाणसिद्धेऽपि कश्चिद् धर्मे मनूक्तधर्मवैजात्यसत्त्वादयं हेतुरनैकान्तिक इति भावः। अथ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमेवाह, स्वस्मृतावित्यादिना, मनुनाऽनुक्तस्यापीत्यनेन तादृशाधिकरणे साधनसत्त्वमुपपादितम्। भर्त्रनुमरणादीति तादृशाधिकरणनिर्देशः। ननु तादृश-धर्मो नास्त्येवानुष्ठानादर्शनादित्यत आह, पतिव्रतेत्यादि। साध्याभावमुपपादयति प्रामाण्येति। प्रामाण्ये सम्प्रतिपत्त्यर्थं सर्वैर्वैदिकैरङ्गीकारादित्युक्तम्।

ननु मनूक्तधर्मवैजात्यमात्रं नाप्रामाण्यसाधकं, किन्तु स्मृत्य-न्तरानुक्तत्वे सति तत्; तच्च साधनं भर्त्रनुमरणादिधर्मे याज्ञ-वल्क्यादिस्मृते नास्तीति न व्यभिचारः। किं च मनूक्तधर्म-विरुद्धत्वं चाप्रामाण्य-साधको हेतुः, स चोक्तधर्मे नास्ति भवत्सम्प्र-दाये त्वस्तीति शङ्कते, न चेत्यादिना; 'मनुनाऽनुक्तत्वेऽपि' मनूक्तधर्मविजातीयत्वेऽपि, 'मन्वर्थविपरीता' मनूक्तधर्मविरुद्धा। 'नैव शस्यते' न प्रमाणं भवतीत्यर्थः। अस्मत्सम्प्रदायस्य मनूक्त-धर्म-विजातीयत्वेऽपि स्मृत्यन्तरानुक्तत्वरूप-विशेषणाभावाद् विशिष्टहेत्वभावात् मनूक्तधर्मविरुद्धत्वाभावाच्च नाप्रमाण्यमिति समाधत्ते, चेत् तर्हीति। 'प्रकृते' अस्मत्सम्प्रदाये। किं पापि-पिहितमिति, तज्ज्ञान-प्रतिबन्धकं युष्मासु ईर्ष्यादिदोषातिरिक्तं किमपि नास्तीति भावः।

ननु भवत्सम्प्रदायान्तर्गत-विशेषधर्ममात्राणां मनोरस्मरणं निर्मूलत्वप्रयुक्तमेवेति शङ्कायाम् अन्यैः सम्प्रदायिभिरनुष्ठीयमानानां भवद्भिः प्रमाणतया स्वीकृतानामपि केषाञ्चिद् विशेषधर्माणामपि मन्वस्मरणं तुल्यमित्याह, किं चेत्यादिना, तादृशधर्मास्मरणे हेतुमाह, सामान्यधर्ममात्रेति। तुलसी-पद्माक्षरुद्राक्षमालेत्यत्र मालाशब्दस्य तुलसी-पद्माक्षयोरप्यन्वयः; एवं धारणमित्यस्यापि मृद्भस्मत्रिदण्डैकदण्डेष्वप्यन्वयः। तुलसीपद्माक्षमालाधारणमृद्धारण-त्रिदण्डधारणानि अस्माकं विशेषधर्माः, रुद्राक्षमालाधारण-भस्मधारणैकदण्डधारणानि युष्माकं विशेषधर्माः। ते चास्माभिरिव युष्माभिरपि प्रमाणतया स्वीक्रियन्तेऽनुष्ठीयन्ते चेत्यर्थः।

ननु अस्मदनुष्ठीयमानानां विशेषधर्माणामेकेन मनुनाऽस्मृतत्वेऽपि तदन्यैः स्मृतिभिर्विशेषधर्मप्रतिपादनावसरे स्मृतत्वमस्त्येवेति शङ्कते, न चेत्यादिना, अस्मदनुष्ठीयमानानां विशेषधर्माणां मन्वस्मृतानामपि हारीतादिभिर्विशेषधर्मप्रतिपादनप्रवृत्तैः स्मृतत्वमस्त्येवेति समः समाधिरिति समाधत्ते, प्रकृतेऽपीत्यादिना, 'प्रकृतेऽपि' अस्मत्प्रतितन्त्रार्थविशेषधर्मेऽपीत्यर्थः। 'असकृत् स्मृतत्वात्' स्वस्मृतिषु बहुषु स्थलेषु प्रतिपादितत्वात्। ननु सामान्यधर्मोपदेशप्रवृत्तेन मनुनाऽस्मद्धर्माणामस्मरणेऽपि तन्निषेधोऽपि न कृतोऽतस्तेषां प्रामाण्यं नापगच्छतीति कथं साम्यमिति शङ्कायामस्मत्सम्प्रदायेऽपि तत्तुल्यमित्याह, सामान्यधर्मपरेत्यादिना।

ननु भवत्सम्प्रदायप्रतिपादकतयोपन्यस्तानां हारीतवसिष्ठादिस्मृतीनां भवदीय-पूर्वपुरुषकल्पितत्वमेव, तदप्रतिपादिकानां तद्विरुद्धार्थ-प्रतिपादिकानां तासामस्मद्देहेषु सत्त्वादिति भवत्सम्प्रदायस्याप्रामाण्यमेवेति शङ्कते, यदि चेत्यादिना ; सनकस्मृतौ वैष्णवासाधारणधर्माणां विशेषेण प्रतिपादनात् तदुदाहरणम्। वसिष्ठादिस्मृत्यन्तरवत् सनकस्मृत्यन्तरानुपलब्धेश्च। समाधत्ते, तदा भवन्त एवेत्यादिना ; अस्मत्पार्श्वस्थ-वसिष्ठादिस्मृतिप्रतिपादितार्थानामप्रतिपादिकानां विरुद्धार्थ-प्रतिपादिकानान्तु वसिष्ठादिस्मृतीनाञ्च भवत्समीपे सत्त्वेऽस्मत्पार्श्वस्थितस्मृतीनामेवास्मत्सम्प्रदाय-प्रतिपादकानेकश्रुत्युपबृंहणतया प्रामाण्यमथवा परस्परविरोधेन न कस्या अपि प्रामाण्यमिति सिद्धौ सपत्नमरणार्थमुत्थापितया कृत्यया स्वमरण इव भवदनुष्ठानस्य भवतैव निर्मूलत्वमन्वेषितमिति भवन्तं चतुराः परिहसेयुरिति गूढाभिसन्धिः। तथाहीत्यादिना तादृशाभिसन्धिमनुद्घाट्य प्रकारान्तरेण शङ्कां परिहरति, अस्मत्सम्प्रदायप्रतिपादिकानां तासां तत्कर्तृकत्वसम्भवेनेति, आधिकारिक-पुरुषाणां कार्य्यानुरोधेन तत्तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनं न दोषायेति भावः। 'नोत्प्रेक्षार्हं' न कल्पनार्हम्।

आधिकारिकपुरुषाणां स्वोक्तविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र तत्र दृष्टमिति विशेषनिर्देशपुरःसरमाह, न हीत्यादिना, कर्ममीमांसाप्रवृत्तेन कर्मप्रतिपादक-वेदभागानां मीमांसायामधिकृतेन। पूर्वकाण्ड इति, "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य

"अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्" इत्यन्तविंशति-लक्षणस्यैकशास्त्रत्वात् तदेकदेशत्वात् कर्म्ममीमांसायाः 'पूर्व्वकाण्डे' इत्युक्तम् । ब्रह्मतदुपासनादीनामिति, अत्रादिशब्देनोपासनाफलमोक्षादीनां परिग्रहः । सत्त्वाप्रतिपादनेऽपीति, निरूपणाभावेऽपीत्यर्थः । प्रत्युतेति, वेदान्तशास्त्रोक्त-विरोधेन देवतास्वरूपस्य शब्दमयत्वप्रतिपादनेऽपीत्यर्थः । वेदान्तशास्त्रे हि "तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात्" इति सूत्रेण देवानामपि उपासनाधिकारो व्यवस्थापितः । तत्स्वरूपस्य शब्दमयत्वे तदसम्भवाद्विरोधः । एवं "फलमत उपपत्तेः" इति सूत्रेण वेदान्तशास्त्रे ब्रह्मणः फलप्रदत्वमुक्तं, पूर्व्वकाण्डे धर्मस्येति विरोधः । एवं तत्र तत्र विरोधोऽवगन्तव्यः ।

ब्रह्मस्वरूपादौ विप्रतिपत्त्युपदेशेनेति, अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य सञ्जातकृत्स्नवेदार्थापातप्रतीतेर्मीमांसापूर्व्वकाण्डमात्रश्रवणे ब्रह्मस्वरूपादौ विप्रतिपत्तिरेव जायत इति भावः । "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इति वेदान्तसूत्रम्, अग्रं नयतीत्यग्निरिति व्युत्पत्त्या वैश्वानर-विद्यादिपठिताग्न्यादिशब्दानां परं ब्रह्मैव साक्षादर्थ इति तदर्थः । अनेन सूत्रेण परब्रह्मस्वरूपं जैमिनिनाऽङ्गीकृतमिति सम्यगवधार्य्यते । आदिशब्देन "मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः" इत्यादीनां परिग्रहः । तेन वसुत्वप्राप्तिपूर्व्वक-ब्रह्मप्राप्ति-फलक-मधुविद्यादिषु देवानामनधिकारं वदता शब्दस्वरूपातिरिक्त-देवतास्वरूपमङ्गीकृतमिति ज्ञायते । ब्रह्मस्वरूपाद्यङ्गीकाराव्यभिचारिण इति, ब्रह्मस्वरूपशब्दाति-

श्रितदेवतास्वरूपानङ्गीकारेऽसम्भवतः। 'तथा सति' मन्त्रस्वरूपादेर्जैमिन्यनभिमतत्वे, 'अनाप्तत्वापत्तेः' वेदवाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वापत्तेः। जैमिन्यनभिमतस्य तदभिमतत्वेनाऽभिधानादिति भावः।

एवमित्यादि, रजिः राजा देवतारियुद्धे साहाय्यकं कृत्वेन्द्रेण पितृत्वेन वृतः। तन्मरणानन्तरं रजिपुत्रा इन्द्रेण सह हविर्भागादिष्वपि स्वात्मनः समभागिनोऽकुर्वन्। सर्वयज्ञभागाप्राप्त्या प्रक्षीणवीर्य्या देवता जाता इति तद्गुरुर्बृहस्पतिर्लोकायतमतमुपदिश्य तान् व्यामोह्य वैदिकाचारविमुखानकरोत्। ततो भ्रष्टवीर्यान् तानिन्द्रो निजघानेति भारतादौ प्रसिद्धिः। सुरगुरुणेति, अनेन देवताकार्यसिद्धये तस्य मिथ्याशास्त्रप्रणयनं युक्तमित्युच्यते। 'प्रणीतायाः' वेदोपबृंहणार्थं कृतायाः।

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥"

इति भारतादावुक्तेः स्मृतिस्तत्तत्स्मृतिकर्तृभिर्वेदोपबृंहणार्थमेव क्रियते इति भावः। अतत्कर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वाप्रामाण्यानि सुरिति, तदुक्तलोकायतग्रन्थ-विरुद्धार्थकत्वात् तदकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वे आपादिते; आप्ततया प्रसिद्धसुरगुरुप्रणीत-नास्तिकग्रन्थविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादप्रामाण्यमापादितम्, तथा चाधिकारिकपुरुषैः स्वाधिकारानुरोधेन सर्वमुच्यते; तत्र योयोऽर्थो वेदार्थानुगुणस्तत्प्रतिपादकमेव प्रमाणमन्यदप्रमाणमिति अस्मत्सम्प्रदायार्थानां सर्वेषां वेदप्रतिपाद्यतया तत्प्रतिपादिका स्मृतिरेव प्रमाणमिति भावः।

मज्ञ० "इति रामानुजीयाः, यच्च तत्र वहुकालात् प्रवृत्त-त्वेत् मन्वादिग्रन्थेष्वदृष्टत्वात् तद्विलक्षणत्वाच्च कथं प्रमाणम्? इत्यस्य, यथाश्रुतमभिप्रायमुन्नीय सामान्यधर्मप्रतिपादनप्रवृत्तानां मन्वादीनां ग्रन्थेषु अनादिकालात् प्रवृत्तस्यास्मत्सम्प्रदायस्य धर्मविशेषस्य तदुक्ताविरुद्धस्य तैर्नोक्तस्यापि भर्त्रनुमरणादेरिवानुक्तावपि नाप्रामाण्यम्, किन्तु श्रुतिमूलस्यास्मत्सम्प्रदायस्य वसिष्ठहारीतादिप्रवर्तितत्वेन प्रामाण्यमित्युत्तरमुक्तं, तदत्यन्त-विडम्बनम्। हारीतवसिष्ठस्मृत्योर्भवत्सम्प्रदायस्योल्लेखाभावात्।

न च भवदुपलब्धयोस्तयोस्तदुल्लेखाभावेऽपि अस्मदुपलब्धयो-रसच्छिद्रस्मरतस्तदुल्लेखो वर्तत एवेति वाच्यम्। भवदुपलब्धयो-स्तयोर्भवदाचार्य्य-कल्पितत्वेन तत्र लेखसत्त्वेऽप्याधुनिककाव्या-दिवत् प्रामाण्यानभ्युपगमात्। न चात्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम्। आधुनिकपरिगणित-मनुष्यजातीय-रामानुजीय-सम्प्र-दायस्य वसिष्ठहारीताद्यसमकालिकस्य बहुशः सनातनत्वप्रति-पादनेन सकलागमप्रसिद्ध-देवदेव-श्रीमद्भगवद्धैरवस्य साहस-रामानुजादधस्तादुल्लेखोच्चारणश्रवणेन चासङ्गतत्वाभिष्टव्यव-हारयोरेव विनिगमकत्वात्। न चैवं रजिपुत्रव्यामोहनार्थं सुरगुरुप्रणीतायां स्मृतौ बहुशोऽसङ्गतत्वाभिष्टव्यवहारदर्श-नेन व्यभिचार इति वाच्यम्। महतैवावता प्रयासेन तयोस्त-त्प्रणीतत्वे साधितेऽपि सद्विगर्हितत्वस्य तदवस्थितत्वेन प्रयास-वैफल्यादित्यवधेयम् इति तत्खण्डनम्।"

व्या० यच्चेत्यादिना उत्तरवाक्यायमनूद्य तदत्यन्तविड-

ण्डनमिति प्रतिज्ञाय तदुपपादकतया हारीतेत्यादिकमुक्तम्, तदस्मदुक्तोत्तरवाक्यानामुक्तरीत्याऽर्थाववोधाभावनिबन्धनं प्रतिभाति। यद्वा, तत्खण्डनमिति मन्त्रजपस्यारादुपकारकस्याङ्गविशेषस्यानुष्ठानं, प्रयाजादिरारादुपकारको हि दर्शपूर्णमासयोरदृष्टद्वारेणैवोपकरोति, न ह्यनेन तत्खण्डनमितिवाक्यशेषवाक्येन कश्चिद् दृष्टविधया व्रीह्यादिनेव दर्शपूर्णयोरुपकारोऽस्ति। भवदुपलब्धयोक्तयोर्भवदाचार्य्य-कल्पितत्वेनेति यदुक्तं, भवद्भिस्तदर्थस्थितिम् अनुरुध्योक्तं, ते हि स्मर्तारोऽस्मत्प्रतितन्त्राणामस्मदाचार्य्या एव वसिष्ठादयः; तेषामधिकारानुगुणमन्यार्थप्रतिपादकानामपि अस्मत्सम्प्रदायनिष्ठत्वे विवादाभावात्, तेषामुक्तानुष्ठानाभ्यामेवास्माकमपि तादृशार्थेष्वनुष्ठानपर्य्यवसायिसम्यक्ज्ञानोदयात्। आधुनिक-काव्यादिवत् प्रामाण्यानभ्युपगमादिति, कोऽयमाग्रहो :—भवतां वेदार्थ-प्रतिपादिकयोरपि तयोरस्मत्प्रतितन्त्रार्थप्रतिपादनांशे प्रामाण्यं नाभ्युपगम्यते इति।

किं च, भवताम् प्रामाण्यानभ्युपगमे तत्राधुनिकत्वं वा प्रयोजकमुत काव्यत्वं वा तत्सादृश्यं वा? नाद्यः, वेदशास्त्राविरोधेनेदानीमपि स्वस्वगुरु-शिष्टपुरुषोक्तवाक्यस्यापामरं प्रामाण्याङ्गीकारात्। नापि द्वितीयः, आदिकाव्यतया प्रसिद्धस्य रामायणस्य चतुर्मुखानुग्रहलब्ध-श्रीरामतत्त्वज्ञानकृतस्य शिष्टैः प्रामाण्याङ्गीकारदर्शनात्। न तृतीयः, नहि अप्रमाणतया सम्प्रतिपन्नस्य सादृश्यमप्रामाण्यप्रयोजकम्, शब्दानामप्रामाण्यं हि पुरुषदोष-

प्रयुक्तम्, पुरुषदोषाश्च तत्प्रयोजकाः भ्रमप्रमादविप्रलिप्सा-करणापाटवानि। वेदार्थोपबृंहणे प्रवृत्तानां तेषां तादृश-दोषा न शङ्कार्हाः, न हि तासु स्मृतिषु अस्मत्सम्प्रदायार्थप्रति-पादनांशे भ्रमः प्रमादो वा दृश्यते, अन्यथा तदुपबृंह्यस्याप्यप्रा-माण्यापत्तेः। नापि लोकोपकारार्थमात्राधिकाराणां वेदार्थप्रति-पादकानां विप्रलिप्सासम्भवः। नापि तपोबलसिद्धवीर्य्यवशंवद-सर्वेन्द्रियाणां करणापाटवसम्भवः। एवं चाप्रामाण्यशङ्काहेतोः कस्याप्यभावेन कथं तत्र प्रामाण्यानभ्युपगमः? विनापि कारणं कार्य्याभ्युपगमे स्वाभिमतप्रतितन्त्रार्थप्रतिपादकानामपि श्रुति-स्मृति-पुराणानामप्रामाण्याङ्गीकारप्रसङ्गः।

न चेत्यादिना शङ्कापूर्वकं यत् तत्प्रामाण्यानभ्युपगमे विनि-गमकमुक्तं, तदन्धस्य जात्यन्धेन यष्टिप्रदानम्, सम्प्रदायस्य रामा-नुजीयत्वव्यपदेशः, तत्सम्प्रदायार्थं द्रमिड़ाचार्य्येण ऋषिकुल-प्रसूतेन बोधायनेन च जैमिनिशिष्येण कृतयोरतिसङ्कुचित-विस्मृतार्थयोर्भाष्यवृत्तिग्रन्थयोरनुसारेणेदानीन्तन—पुरुषाध्यय-नाध्यापनार्ह-श्रीभाष्य-निर्माणकृतः। तदुक्तं श्रीभाष्ये, "भगवद्बो-धायनकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्य्याः सञ्चिक्षिपुस्तन्मतानु-सारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते" इति। न हि नवीनतया तत्कर्तृत्वप्रयुक्तः, अन्यथा, "नारायणं पद्मभवं वसिष्ठम्" इत्यादि-पूर्वाचार्य्यानुसन्धानसूचिताद्वैतसम्प्रदायानादित्वभङ्गेन तस्याद्वैत-सम्प्रदायस्य मनुष्यजातीयशङ्कराचार्य्यकल्पितत्वप्रसङ्गः।

एवं नीलकण्ठादिमनुष्यजातीयविरचितभाष्यादिकस्य भग-

सम्प्रदायस्य भवतां परमवैदिकत्वेनाभिमतस्य तत्तत्कल्पितत्व-तत्कृता-प्रामाण्ये स्याताम्। एवं वसिष्ठहारीताद्यसमानकालिकत्वमपि भवदभिप्रेतं नास्ति, वैदिकधर्मस्य सदातनत्वेन वसिष्ठादिकालेऽपि विद्यमानत्वात्। यदि पश्चात्कालीन-रामानुज-प्रतिपादितत्वमात्रेण प्राक्कालीनत्वं न स्यात्, तदाऽर्वाचीन-भोजादिकृत-काव्यप्रतिपादितस्य रामादिचरितस्य वाल्मीकि-कालिकत्वं न स्यात्, एवमापस्तम्बादिभिर्गृह्यसूत्रे विचारितस्योपनयनादेः कर्मणः सनातनत्वं न स्यात्। अतः सनातनस्य असनातनत्वप्रतिपादनं भवदुत्प्रेक्षितप्रामाण्यानभ्युपगमे न प्रयोजकं भवितुमर्हति।

सकलागमसिद्धेत्यादिकमपि, महदुपहास्यम्, सर्वत्र ग्रन्थ-पत्रादिलेखाद्यवसरे हि विघ्ननिवारणार्थं "श्रीमते रामानुजाय नमः" इति गुरुनमस्काररूपं मङ्गलं लिख्यते पठ्यते चास्मत्सम्प्रदायिभिः। तदनन्तरं यत्र काव्यादिषु हेरम्ब-महादेव-विष्ण्वादीनां नमस्कारादिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकारेण कृतम्, तदुल्लेखः क्रियते पठ्यते च ; न हि तावता हेरम्बादेरपकर्षोऽस्मत्सम्मतः। अस्तु वा तत्रास्मत्सम्मतिः, तावता वसिष्ठहारीतादिस्मृतेः कथमप्रामाण्यं ? तथा सति वैदिकेन केनचित् स्वचित्तदोषवशात् कस्यचिद् वैदिक-धर्मस्नानादिविषयस्यापकर्षाभिधाने वेदस्य प्रामाण्यानभ्युपगमप्रसङ्ग इति सन्तः परिहसेयुः। न हि काव्यारम्भे गुरुनमस्कारोऽशिष्टव्यवहारः। न चैवमित्यादिकमपि भवतां दम्भपदाघ्रकुण्ठनम्, अनेन प्रयासेनास्मत्प्रतिपन्नार्थ-

प्रतिपादक-स्मृतीनामाप्ततम-वसिष्ठहारीतादिपरमर्षि-प्रणीतत्वे सिद्धे सद्भिर्गर्हितत्वस्य दूरापास्ततया प्रयासस्याफल्यात्।

दुर्ज॰ "स्वल्पकालाच्चेद् धर्मादिनिर्णयस्तद्विधिस्तत्फलानि च सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात् किमर्थं प्रवृत्तः ? प्रश्नः,—इति।

अस्यायमर्थः, भवत्सम्प्रदायश्चेत् स्वल्पकालात् प्रवृत्तस्तत्-पूर्वकालेऽपि धर्मादिनिर्णय-तद्विधि-तत्फलानां प्राधिकाराणां तैस्तैः कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात् सम्प्रदायविशेषस्य तस्यैवोपजीव्यत्वात् युष्मत्सम्प्रदायो नवीनः किमर्थं प्रवृत्तः ? इति। तत्रोत्तरम्, स्वल्पकालात् प्रवृत्तत्वं तावदस्मदभिप्रेत-मेव, अनादिकालात् प्रवृत्तत्वस्यानुपदमुक्तत्वादेव। धर्मादी-त्यादि, सर्वत्रोपलभ्यमानत्वादित्यत्र सर्वत्रेत्यनेन किं वेदार्षग्रन्था विवक्षिताः, उत संग्रहकाराणाम् शङ्कराचार्य्य-नीलकण्ठ-भास्करयादव-वैद्यनाथादीनां ग्रन्थाः ? । नाद्यः, अस्य पर्य्य-नुयोगस्यानुपदोक्त-संग्रहकाराणामप्यापत्तेः। न च श्रुतिस्मृति-सूत्रादिषु संशयविपर्य्यय-निवृत्तिपूर्वक-सम्यक्प्रतिपत्तेः, अस्मदा-दीनां सम्यक्प्रतिपत्त्यपेक्षित-सकलोपकरणशून्यानामल्पोपकर-णानामज्ञानामसम्भवेन, सम्प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वोक्ताः संग्रहमकुर्वन्निति वाच्यम्। तादृशश्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यस्यास्मदीय-प्रतितन्त्रार्थस्य सम्प्रतिपत्त्यर्थमेवास्मत्पूर्वाचार्य्यैः प्रवर्तितत्वात् अस्मत्सम्प्रदायस्य। नान्त्यः, पूर्वोक्तसंग्रहकर्तॄणामिवास्मदाचार्य्याणामपि तत्तत्सं-ग्रहीष्वनभिहितास्मत्प्रतितन्त्रार्थप्रतिपत्तये प्रवृत्त्युपपत्तेः, अपूर्व-स्याप्रवर्तितत्वाच्च" इति।

टी० प्रश्नवाक्ये, स्वल्पकालाचेदित्यनन्तरमपि प्रवृत्तः इति योजना। तत्फलानि चेत्यनन्तरं तेषामित्यध्याहारः इत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह, अस्यार्थ इत्यादिना ; तैस्तैरिति विकल्पनीयाग्रिमकोट्यभिप्रायेण। वस्तुतस्तु प्रथमकोटावप्यार्षग्रन्थानामप्यन्तर्भाविततया तदभिप्रायेणेति बोध्यम्। सम्प्रदायविशेषस्य तस्यैवेति, स्वसम्प्रदायप्रवृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तस्य सम्प्रदायान्तरस्येत्यर्थः। नवीन इति ; स्वल्पकालाचेत् प्रवृत्त इति, स्ववचनमात्रदृष्टस्योक्तिः। किमर्थं प्रवृत्तः ? इति, फलाभावात् तत्प्रवृत्तिरनुचितेति भावः। सर्वत्रोपलभ्यमानत्वादित्यत्र सर्वशब्दसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति तात्पर्य्येण विकल्प्य दूषणमाह, धर्मादीत्यादिना ; 'वेदार्षग्रन्थाः' श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-पञ्चरात्रसूत्राणि। 'वैद्यनाथः' स्मृतिसंग्रहीता। आदिपदेन हेमाद्र्यादिपरिग्रहः। तेषां ग्रन्थाः, अद्वैतभाष्य-शैवभाष्य-भास्करभाष्यादयः, वैद्यनाथीय-हेमाद्रिप्रभृतयः। अनुपदोक्तसंग्रहकाराणामप्यापत्तेरिति, शङ्कराचार्य्यप्रभृतीनामप्यद्वैतभाष्यादिनिर्माणमनुचितं स्यादिति भावः।

अथ प्रतिबन्धिमुखेन ग्रन्थनिर्माणं सफलयितुं प्रथमं शङ्कराचार्य्यनीलकण्ठादीनां भाष्यादिग्रन्थप्रवृत्तिसाफल्यं शङ्कते, न चेत्यादिना, श्रुतिस्मृतिसूत्रादिषु तत्तदर्थानामापातप्रतीतिसम्भवेऽपि सम्यगर्थनिर्णयो न सम्भवति, अस्मदादीनां तादृशनिर्णयोपयोगि-सकलविद्यास्थान-ज्ञानाभावादिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। तर्ह्येतादृशसामग्रीविरहिणामस्मदादीनां श्रुतिस्मृत्यादि-

प्रतिपादितास्मत्सम्प्रदायार्थानां सम्यङ्निर्णयार्थमेवास्मदाचार्य्याणामपि तादृशार्थनिश्चयफलकग्रन्थेषु प्रवृत्तिरिति सिद्धान्ताभिप्रायः ।

द्वितीयं शिरो दूषयति, नान्य इत्यादिना । तत्तत्संग्रहीभ-नभिहितेति, तत्तद्ग्रन्थकारैः स्वप्रतिपाद्यतया अभिमतार्थ-तद-पेक्षितार्थानामेवाभिधानात्, स्वग्रन्थेषु अस्मत्सम्प्रदायार्थस्य कैनाप्यनभिधानात् तत्प्रतिपत्तये ग्रन्थप्रवृत्तिर्युक्तेति भावः । अपूर्वस्याप्रवर्तितत्वाच्चेति, श्रुति-तदुपबृंहणानुक्तस्यार्थस्य बोधकस्याप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । यद्वा, बोधायनादिपूर्वाचार्य्योक्तस्यैव प्रवर्तितत्वादित्यर्थः ।

सञ्ज० "इति रामानुजीयाः, अथ यद्य स्वल्पकालाच्चेद् धर्मादिनिर्णयस्तद्विधिस्तत्फलानां च सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात् किमर्थं प्रवृत्तः ? इत्यस्मत्प्रश्नस्य यथाश्रुतमर्थं व्याख्याय स्वल्पकालात् प्रवृत्तत्वानङ्गीकारेण यथा वेदेष्वार्षग्रन्थेषु स्मृत्यादिषु सत्स्वपि जाड्यालस्यादियुतानां साकल्येन श्रुत्याद्यर्थमवगन्तुमशक्तानां धर्मं जिज्ञासमानानां धर्मावगमार्थं तत्तद्व्याख्यातॄणां निबन्धनकाराणां वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनां तत्तद्व्याख्याने तत्तद्ग्रन्थरचनायां वा प्रवृत्तिस्तथाऽस्मदाचार्य्याणामपि तथाभूतास्मदीयानां तत्तद्ग्रन्थानुक्तश्रुतिमूलसम्प्रदायज्ञानार्थं प्रवृत्तिरित्युत्तरमुक्तम्, तदपि भवद्गोष्ठीसमयानुरूपं चमत्कारशाल्यपि नास्मन्मनोमोदजनकं, सम्प्रदायो हि नाम श्रौतस्मार्तविधानेन विष्णुपूजाधिकारप्रापक-धर्मविशेषश्चेत्, तदा तस्य शमदमचान्ति-

तितिक्षा-शमादेर्भवदाचार्य्यनिर्म्मितग्रन्थेभ्योऽप्याधिक्येनातिसौलभ्येन च मिश्रादिग्रन्थैरवगमसम्भवेन पिष्टपेषणवत्प्रयासवैयर्थ्येन सुकृतिभिरश्रद्धेयत्वात्। यदि तत्रतत्रानुक्तचक्राद्यङ्कन-सर्ववर्णोपदेश्यत्व-शूद्राचार्य्यप्रवर्तितत्वाद्यशास्त्रीय-त्रैवर्णिकातिरिक्त-धर्मविशेषस्तदा भवदाचार्य्य-प्रोक्तग्रन्थेषु तस्य सर्ववर्णाश्रमसाधारण्य-प्रतिपादनेनानर्थहेतुः श्रेयः प्रेप्सुभिरस्वीकार्य्यः, किमर्थं प्रवर्तितः? इत्येतत्तात्पर्य्यकास्मत्प्रश्नस्यादत्तोत्तरत्वाच्च तत्खण्डनम्" इति।

व्या० अथ यच्चेत्यारभ्य सम्प्रदायज्ञानार्थं प्रवृत्तिरित्यस्मदुक्तोत्तरार्थमनूद्य तदपि भवद्गोष्ठीसमयानुरूपमिति यदुक्तं, तदुचितमेव, न हि केनचिच्छाक्तादिना 'को भवतां धर्मः?' इति पृष्टा वैदिकाग्रेसराः स्वगोष्ठीसमयाननुरूपं किञ्चिद्ददेयुः, किन्तु कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्त्यादयोऽस्माकं धर्माः, शमदम-क्षान्ति-तितिक्षादयोऽस्मदात्मगुणाः इत्येव; न तु

"मत्स्यो येन न खादितो न चणको मांसञ्च नो भक्षितम्,
कन्या येन न पूजिता रतिसुखे पीतं न मद्यं तृषा।
पुत्री येन सहोदरा न गमिता शय्यां रतौ

इत्याद्युक्तान् शाक्तधर्मान् चमत्कारशालिन अपीति। प्रश्नानुरूपमुत्तरमुक्तं चेत्, तच्छृण्वतां भवत्यवश्यं चमत्कारः, परन्तु तच्छ्रवणेनानन्दो न जायते, तादृशानन्दोत्पत्तिप्रतिबन्धकेर्ष्या-द्वेषादिपरिपूर्णमनस्कानाम्। सम्प्रदायो हि नामेत्यादिकमप्यज्ञानकृतम्, प्रतितन्त्रार्थस्य सम्प्रदायशब्दार्थत्वमक्तमस्माभिः,

शमदमादीनां सर्वतन्त्रसिद्धान्तार्थानां सम्प्रदायशब्दार्थत्वं ज्ञात्वा विकल्पः कृतः। किं चावाक्तविकमपि शूद्राचार्य्यप्रवर्तितत्वं, यदि कैश्चिदनुष्ठेयं स्यात्, तदा तदन्तर्भावेन विकल्पो युक्तः स्यात्, अशास्त्रीय-त्रैवर्णिकातिरिक्तधर्मविशेष इति वदन्तः स्ववाग्विरोधमपि न जानन्ति, त्रैवर्णिकातिरिक्तानामपि शूद्रादीनां धर्मा हि मन्वादिभिः स्मृता इति कथमशास्त्रीयमत्वं? यदि त्रैवर्णिकशुश्रूषादिधर्माणां मन्वादिभिरुक्तत्वेऽपि चक्राद्यङ्कनादिरूपा धर्मा न तैरुक्ता इति विभाव्यते, तदा कथं तेषां धर्मत्वं तद्विशेषत्वं वा? अलौकिकश्रेयः साधनं हि धर्मपदार्थः। मन्वादिभिः कैश्चिदनुक्तावपि कैश्चिदुक्तत्वात् तेषां धर्मत्वमिति चेत्, तर्हि तज्ज्ञानमस्मदार्य्यकृतग्रन्थैरेव भवतीत्युपशाम्यन्तु भवन्तः। तदेत्यादिकमपि समुद्रं तितीर्षतां विशीर्णनिमग्नपोतपात्रावलम्बनम्। किं वर्णनिष्ठः? इति प्रश्नोत्तरावसरेऽस्मदुक्तं सर्वं विस्मृतं भवद्भिः, तत्र हि केषाञ्चिद्धर्माणां त्रैवर्णिकाधिकारकत्वं केषाञ्चित् सर्ववर्णाधिकारकत्वं, प्रपदनरूपोपायविशेषनिष्ठानां तदङ्गाकिञ्चन्यरूपगारमैकान्त्यहेतुत्वं च पञ्चसंस्काराणामिति तदन्यच्च च प्रतिपादितम्। यदि त्रैवर्णिकमात्रानुष्ठेयानां सर्ववर्णाधिकारकत्वमस्माभिरुच्येत, तदैतच्छोभनं भवेत्, न हि सत्यार्जवदयादीनां शास्त्रीयाणां सर्ववर्णानुष्ठेयत्वं वदन् कश्चिदुपालभ्यः।

किं च त्रैवर्णिकमात्रानुष्ठेयोऽपि कश्चिद्धर्मः सर्ववर्णानुष्ठेयोऽयमिति केनचिदुक्तोऽपि तदनुष्ठातॄणां नानर्थहेतुः।

किमर्थं प्रवर्तितः? इत्यादि, किमर्थं प्रवृत्तः? इत्यस्य प्रश्नस्य कथमेतादृश-तात्पर्य्यकत्वं प्रतीयते? किमर्थमागतः? इति केनचित् पृष्टः, स्नानार्थमागतः इत्येव ब्रूयात्, न प्रष्टुरभिप्रेतमिति ज्ञात्वा माता जीवति पिता जीवतीत्यादिकं सदस्योपहास्यमिति।

दुर्ज० "प्रश्नः किं च वेदपुराणेतिहासादिषु प्रचुरतया धर्मनिर्णयस्तत्फलनिर्णयश्च वर्तते एव, पुनर्नवीनरीत्याऽशास्त्रीयया किं प्रयोजनम्? इति वक्तव्यम् इति तृतीयं वाक्यम्। तत्रेदमुत्तरम्, वेदपुराणेतिहासादिषु सर्वेषां धर्मफलानां निर्णयोऽस्त्येव, तथापि शङ्करादयः पूर्वाचार्य्याः वैद्यनाथादयश्च स्मृतिसंग्रहीतारस्तत्तद्धर्मं फलञ्च स्वग्रन्थेषु प्रत्यपादयन्; तत् किमर्थमिति प्रष्टव्यम्। यदि वेदादिषु प्रचुरतया प्रतिपादितानामपि साङ्गधर्मफलानां तद्विचार-योग्यताशून्यानां तद्योग्यतावतामप्यलसानां तादृशसाङ्गधर्मफलसम्प्रतिपत्त्यर्थं तेषां प्रवृत्तिरिति उत्तरम्, तर्हि वेदेतिहासपुराणादिषु प्रचुरतया प्रतिपादितानामस्मत्प्रतितन्त्वार्थानां साङ्गानां सफलानां वेदादिविचारयोग्यता-शून्यानामप्यलसानां प्रतिपत्तयेऽस्मदीयाचार्य्याणामपि प्रवृत्तिरिति विभावय। नवीनरीत्याऽशास्त्रीययेति यदुक्तं, तदत्यन्तमसमञ्जसम्, अस्मद्रीतेः कथमशास्त्रीयत्वं? वेदविरुद्धार्थप्रतिपादनानुगुण्यादिति तु न युज्यते, वेदार्थप्रतिपादनागुण-रीतेर्वेदविरुद्धार्थ-प्रतिपादनानुगुण्यासम्भवात्। यदि वेदार्थनिर्णयप्रवृत्त-शङ्कर-भास्कर-नीलकण्ठ-तदुपबृंहण-

स्मृत्यर्थप्रतिपादनप्रवृत्त-वैद्यनाथादिग्रन्थोक्तार्थ-प्रतिपादनानुगुणरीतिविरुद्धत्वाद् इत्युच्यते। तर्हि शङ्कर-यादव-नीलकण्ठादीनां रीतेर्वैद्यनाथ-निर्णयसिन्धुकारादीनां रीतेश्च तत्तद्ग्रन्थकर्त्तृ-तत्तद्वादि-रीतिविरुद्धतया सर्वासां रीतीनामशास्त्रीयत्वापत्तिः। रीत्यां नवीनत्वं च न दोषावहम्, एतत्कालपर्य्यन्तब्रह्मानन्दादिभिर्नवीनाया रीतेः स्वस्वग्रन्थेष्वनुसृततया तद्ग्रन्थानामनुपादेयतापातात्। किं प्रयोजनमित्यस्य सम्प्रदायसम्प्रतिपत्तिद्वारा मोक्ष एव प्रयोजनमित्युत्तरम् असकृदुक्तम्" इति।

टी० प्रश्ने वेदपुराणेत्यादि ; वेदो ऋग्यजुःसामाथर्वणरूपः, पुराणानि मत्स्यादीनि, इतिहासो भारतरामायणादिः, आदिशब्देन मन्वादिस्मृतिसूत्रादि गृह्यते। वर्तते एवेति, जनकतासम्बन्धेनेत्यादि। तथा च धर्मनिर्णयस्तत्फलनिर्णयश्च वेदादिजन्यो भवत्येवेति भावः। नवीनयेति अशास्त्रीययेति, अनयोरर्थः शङ्कासमाधानपूर्वकं स्पष्टीभविष्यति। "किं प्रयोजनम् ?" इति प्रयोजनत्वावान्तरधर्मजिज्ञासाबोधकमत्र किंपदम् इति। वक्तव्यम् इति, अत्रोत्तरं वक्तव्यम्। तत्रेदमुत्तरमिति, उच्यत इति शेषः। प्रतिबन्धिमुखेनोत्तरं वक्तुं समानस्थले वादिनं पृच्छति,—वेदपुराणेत्यादिना, "प्रष्टव्यम्" इत्यन्तेन। वादी प्रश्नोत्तरं वदति,—वेदादिषु प्रचुरतयेत्यादिना। प्रचुरतया, अनेकस्थलवृत्तितया, तद्विचारयोग्यताग्रन्थानामिति, तद्विचारोपयोगि-शास्त्रव्युत्पत्त्यवकाशग्रन्थानामित्यर्थः। अशास्त्रानामिति,

तदर्थज्ञानशून्यानामित्यर्थः । योग्यतावतामपि अलसानामिति, शास्त्रव्युत्पत्त्यादिमतामपि तदर्थनिर्णयोपयोगि-सर्वशाखाप्रत्यय-न्यायादिविचारणान्तरीयक-क्लेशासहिष्णूनामित्यर्थः । तादृशेति, वेदपुराणेतिहासाद्युक्तेत्यर्थः । 'सम्प्रतिपत्तिः' संशयविपर्य्यय-रहिता प्रतिपत्तिः । 'तेषां' शङ्कराचार्य्यादीनाम् । वाद्युक्तमर्थं स्वपक्षेऽतिदिशति,—तर्हीत्यादिना, विभावयेत्यन्तेन । नवीन-रीत्या अशास्त्रीयत्वेत्युभयं निरस्यति,—नवीनेत्यादिना । अशा-स्त्रीयत्वं रीतेः प्रतिक्षेप्तुम्, अशास्त्रीयत्वं किं वेदविरुद्धार्थप्रति-पादनानुगुण्यमुत वेदार्थप्रतिपादनप्रवृत्तशङ्कराचार्य्यादिग्रन्थोक्त-रीतिविरुद्धत्वं वा ? इति विकल्प्य प्रथमकल्पे आह,—अस्म-द्रीतेरित्यादिना । वेदार्थप्रतिपादनानुगुणरीतेरिति, अस्म-दाचार्य्यैरपि शङ्कराचार्य्याद्यनुक्तप्रतितन्त्रार्थविशेषनिर्णयार्थमेव तत्तद्ग्रन्थनिर्माणात् तदनुसृतरीतेर्वेदार्थनिर्णयानुगुण्यमेव । यदि वेदविरुद्धार्थं स्वग्रन्थेषु प्रतिपादयेयुः, तदा तद्रीतेर्वेदविरुद्धार्थ-प्रतिपादनानुगुण्यं स्यात्, तदभावादयुक्तमिति भावः ।

द्वितीयकल्पं शङ्कते,—यदि चेत्यादिना । तत्कल्पं प्रति-क्षिपति,—तर्हीत्यादिना । शङ्कर-यादव-नीलकण्ठादीनां ब्रह्म-सूत्रभाष्यकृतां स्वस्वाभिप्रेतभेदाभेदशैवसम्प्रदायविरुद्धार्थनिरा-करणार्थं भिन्नरीतेरनुसृततया तासां तत्तद्वादिप्रतिपादितार्थ-विरुद्धार्थप्रतिपादनानुगुण्यात् सर्वासामपि अशास्त्रीयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु मास्त्वशास्त्रीयत्वं, नवीनत्वं तु दुर्वारमित्याश-ङ्कायामाह,—नवीनत्वं चेत्यादि । अन्यथा अनिष्टमाह, एत-

त्कालित्यादिना। 'नवीनायाः' शङ्कराचार्य्य-वाचस्पतिमिश्रा-द्युक्तविलक्षणायाः। 'स्वग्रन्थेषु' चन्द्रिकादिषु। किं प्रयोजन-मित्यस्योत्तरमाह,—किं प्रयोजनमित्यादिना। सम्प्रदायप्रति-पत्तिद्वारेति, अनुष्ठानपर्य्यवसायिसम्प्रदायार्थनिर्णयद्वारेत्यर्थः। असकृदुक्तमिति, "कस्मै प्रयोजनाय?" इति प्रश्नोत्तराभि-धानावसरे अस्मत्सम्प्रदायज्ञानस्यानुष्ठानद्वारा मोक्षः प्रयोजन-मित्युक्तत्वादिति भावः।

मञ्ज० "इति रामानुजीयाः, तथा यच्चैतदग्रिमप्रश्नस्य किं च वेदपुराणेतिहासादिषु प्रचुरतया धर्मनिर्णयस्तत्फल-निर्णयश्च वर्तत एव पुनर्नवीनरीत्या अशास्त्रीयया किं प्रयो-जनम्? इति वक्तव्यमित्यस्योक्ततात्पर्य्यकस्य स्वसम्प्रदायस्याशा-स्त्रीयत्वानङ्गीकारे रीतेर्नवीनत्वे सकलशिष्टसम्प्रदायप्रदर्शनेन सम्प्रदायप्रतिपत्तिद्वारा मोक्ष एव प्रयोजनमित्यसकृदुक्तमिति असबाहुल्य-प्रतिपादकशब्दप्रयोगेण च श्रुतिस्मृत्यादिषु निर्णी-तेऽपि सम्प्रदाये तत्फले च भवदीय-सम्प्रदायप्रदर्शक-शङ्कर-वैद्य-नाथादिवद् अस्मदीयाचार्य्यप्रवृत्तिरित्युत्तरमुक्तं, तदपि सर्वासां रीतीनामशास्त्रीयत्वाभावेऽपि तप्तमुद्राधारणप्रभृतीनां कासा-ञ्चित् त्रैवर्णिकेष्वशास्त्रीयत्वस्योक्तत्वेन शास्त्रीयार्थावलम्बिन्या नवीनरीतेः शिष्टसम्प्रदाय-सिद्धत्वेऽपि अशास्त्रीयायां चेतन-साधारणेन वस्तुमात्रेषु तृण-गुल्म-लताकाष्ठादिषु प्रेष्यस्त्र-पत्रिकापर्य्यन्तेष्वप्यूर्ध्वपुण्ड्रनिर्माणरूपायां भस्म-त्रिपुण्ड्रुद्राक्ष-निन्दादिकरणं कस्याञ्चिद् रीत्यां शिष्टसम्प्रदायस्याप्यभावेन,

तथा यत्किञ्चित् तुच्छमपि फलमजनयन्त्या मोक्षरूपप्रयोजनाद् दूरापास्तया नवीनया किं प्रयोजनं, मन्दजनवञ्चनेन धर्मविप्लावनरूपं कुत्सितं प्रयोजनमिति, अन्ततो न्यायपराजितैर्भवद्भिरन्यैरपि शिष्टैरन्याय्यत्वेन वक्तव्यं, वक्तृवचनार्हं स्याद्, जना अनुचितं वदेयुरिति, त्यज्यतामेतादृशी रीतिरित्येतत्तात्पर्य्यकप्रश्नस्यानानुरूपमिति, नास्माकं रोचते। तत्र किमस्मद्विभावनेन, भवद्भिरेव पुनर्विभाव्यतामित्यलमिति तत्खण्डनम्" इति ।

व्या० 'तथा यच्च' इत्यादिना, 'अस्मदाचार्य्यप्रवृत्तिरित्युत्तरमुक्तम्'' इत्यन्तेनास्मत्प्रश्नोत्तरार्थमनूद्य तदपीत्यादिना तत्खण्डनमित्यन्तेन यदुक्तं, तदुक्तोपरि युक्तमयुक्तं वा ? किञ्चिद्वक्तव्यम, अन्यथा पामराः परिहसेयुः ; पामरापेक्षया अल्पज्ञानां पण्डितानां परिहासो न तथा दुःखावहः इति मत्वा ग्रामणीविवादः। तत्र, श्रमबाहुल्येत्यादिकं तु, सर्व्वात्मौपम्यं पश्यतां भवतामनुतापकृतं, नास्माकं तत्र श्रमः, निरूपकाणां तत्र तत्रोक्तमपि भवद्भिर्नावधार्य्यते इति ज्ञापनार्थं मयसकृदित्युक्तम्। कामाञ्चित् त्रैवर्णिकेषु अशास्त्रीयत्वस्योक्तत्वनेति, शास्त्रानवलोकननिबन्धनं ; कथमन्यथां प्रत्यक्षश्रुतिपुराणपञ्चरात्रादिभिर्मुमुक्षोरावश्यकत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपादितं रामानुजमध्वाचार्य्यानुयायिभिः सकलशास्त्रसम्पन्नैरनुष्ठीयमानमशास्त्रीयं वदेयुः ? तत्रापि यदि प्रमाणप्रश्नोऽभविष्यत्, तदा तदुत्तरमप्यभविष्यत् ! अशास्त्रीयायामित्यादि, अनादिकालमारभ्यैत-

त्कालपर्य्यन्तं राजभिरन्यैश्च व्यवहारिभिः स्वर्णरजतादिवस्तुमात्रे
आज्ञापत्रिकादिष्वपि तत्तदीयत्वज्ञापकं तत्तदसाधारण-मुद्रा-
ङ्कनं क्रियते। एवं वैष्णवैरेकान्तिभिरपि स्वकीयत्वज्ञापकं शंख-
चक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नं शास्त्रानुमोदितं कारितं चेत्, कथमशा-
स्त्रीयत्वं? शास्त्रप्रतिषिद्धं शिष्टाचारासिद्धञ्च खल्वशास्त्रीय-
मित्युच्यते, न हि पिपासाकाले जलपानमशास्त्रीयं भवति,
अन्यथा होलिकाधिकरणविरोधः, तत्र हि तत्तद्देशीय-शिष्टा-
चारसिद्ध-गोचारण-होलिकादीनां शास्त्राविहितानां प्रामाण्यं
व्यवस्थापितम्; भवद्भिरपि सम्प्रदायपदार्थनिरूपणप्रस्तावे विवा-
हाङ्गकेवलाचारसिद्धतैलाभ्यङ्गादिव्यवहाराणां शास्त्राविरुद्धानां
शिष्टाचारसिद्धत्वमुररीकृतम्। न हि वस्तुवास्त्वादिषु शंख-
चक्राद्यङ्कनं केनचित् शास्त्रेण निषिद्धम्, प्रत्युत पद्मपुरा-
णादिषु तदनुमतिर्दृश्यते। भस्मत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षनिन्दादिकरणम्
अस्मदाचार्य्याणां नाभिमतं, तैस्तद्ग्रन्थेषु कुत्राप्यनुक्तत्वात्।

मोक्षरूपप्रयोजनाद् दूरापास्ततया इति, वस्तुवास्त्वादिषु
शंखचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नकरणस्य न मोक्षप्रयोजनकत्वमस्माभि-
रुक्तमिति तन्निराकरणं भवतामसङ्गतं; तादृशाचाराणां मोक्षा-
प्रयोजनकत्वमात्रेण न सर्वेषामस्मत्प्रतितन्त्रार्थाचाराणामशा-
स्त्रीयत्वमोक्षप्रयोजनकत्वाभावौ स्याताम्, अन्यथा इदानीमपि
भवत्सम्प्रदायिभिरनुष्ठीयमानानां प्रत्यभिज्ञानार्थानां स्वगृहो-
परि त्रिशूलस्थापनं, महादेवालयोपरि प्राकारादिषु शिलासुधा-
दिनिर्मितवृषभस्थापनं, शैवीयगजकुम्भे भस्मत्रिपुण्ड्रविधानमि-

व्येषामाचाराणां किञ्चित्प्रयोजनाभावेन, तदन्याचाराणामपि तत्फलत्वेन युष्मदभिमतप्रयोजनं सत्यपि प्रयोजकत्वं न स्यात् । तथा विवाहाङ्ग-केवलशिष्टाचारसिद्ध-तैलाभ्यङ्गाद्याचाराणां यत्किञ्चित्फलाभावेन स्मार्ताचाराणां सर्वेषामपि न किञ्चित्फलं स्यात्। मन्दजनवञ्चनेनेत्यादि, शास्त्रोक्त-महत्तर-द्रव्यव्ययायास-साध्य-कर्मज्ञानाद्युक्तं

"जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥"

इत्यतिदुर्लभतयोक्तं भक्तियोगं कर्तुमशक्तानामज्ञानां चेतनानामु-ज्जीवनैकप्रयोजनकोपायविशेष-निर्धारण-प्रवृत्तास्मदाचार्य्य-प्रति-पादितरीतेर्धर्मविश्रवरूपफलप्रयोजनाऽभिधानं भवतामशिक्षित-जनमनोवञ्चनेन धर्मविश्रावकमिति स्वदोषमस्मास्वारोपयन्ति भवन्तः ।

अन्ततो न्यायपराजितैरिति, अत्राकारविच्छेदे तु सत्यमुक्तं भवद्भिः । कलौ युगे हि प्रायशोऽन्यायेन न्यायावलम्बिनां पराजय आशास्यते, कदाचिच्छावरादिमन्त्रवद् वर्णमात्रनिष्ठ-शक्तिकेन तत्खण्डनमित्यभिचारमन्त्रेण भवद्भिरनवरतं जप्ये-नादृष्टद्वारा फलजनकेन न्यायविदामपि पराभवो भवेदिति नात्र वक्तव्यम् किमप्यस्ति । एतत्तात्पर्य्यकग्रन्थस्येति, एतत् ग्रन्थ-स्येदं तात्पर्य्यमिति वदन्तं निरूपकाः परिहसेयुः । नास्माकं रोचते इति, ज्वररोगपीड्यमानस्य मिष्टान्न इव द्वेषेर्ष्यादि-दूषितचित्तानां श्रीमतां कथमत्रार्थे रुचिः स्यादिति ।

दुर्ज० "एतत्प्रश्नवाक्यघटकमिदं वाक्यम्, प्र० 'आचार्य्यस्य कः?' इति । तत्रेदमुत्तरम्, अयं प्रश्नो यदि व्यक्तिविशेष-विषयस्तदा नोत्तरार्हः, आचार्य्यस्य देशकालसम्प्रदायभेदेन भिन्नभिन्नतया व्यक्त्यनुगमासम्भवात् । यद्यसाधारणाकारविषयकस्तदा,

"आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यः परिकीर्त्तितः ॥"

इत्युक्तं शास्त्रविचारजन्यशास्त्रार्थज्ञानाधीन-शास्त्रार्थानुष्ठातृत्वम्, उपदेशस्वानुष्ठानाभ्यां स्वशिष्याणां स्वानुष्ठित-शास्त्रार्थाऽनुष्ठापकत्वं च समुदितमाचार्य्यपदप्रवृत्तिनिमित्ततयोक्तमसाधारणाकारः। "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठः, तस्मै स विद्वानुपसन्नाय" इत्यारभ्य, "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतः" इत्यन्तादिश्रुत्या ब्रह्मनिष्ठमित्यनेन विवेकोत्थज्ञानस्य, विद्वानित्यनेन तदर्थाऽनुष्ठानस्य, तत्वतः प्रोवाचेत्यनेन प्रब्रूयादित्यर्थकेनोपसर्गद्योतिनाऽनुष्ठान-पर्य्यन्तोपदेशमभिदधता अर्थानुष्ठापकत्वस्य चोक्तत्वाद् इति ।

टी० आचार्य्यस्य कः? इति प्रश्नवाक्ये विधेयसमर्पकः किंशब्दः, तथाचार्य्योऽवान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयाभिन्नः इति वाक्यार्थः। अवान्तरधर्मौ हि तत्तदाचार्य्यनिष्ठ-तत्तद्व्यक्तित्वं, सर्वाचार्य्य-साधारण आकारश्चेति ।. तत्र कीदृशधर्मजिज्ञासा भवतामिति विकल्पमुखेन पृच्छति,—अयं प्रश्नो यदीत्यादिना, 'व्यक्तिविशेष-विषयकः, व्यक्तिनिष्ठपरस्परव्यावृत्तविशेषरूप-तत्तद्व्यक्तित्वविषयकः । तदा नोत्तरार्ह इत्यादि, यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठ-

तद्व्यक्तित्वप्रकारकार्थबोधजनकोत्तर-निवर्त्त्य-स्वार्थघटक-जिज्ञासको न भवतीत्यर्थः । आचार्य्यस्य देशभेदेन कालभेदेन सम्प्रदायभेदेन बहुविधत्वात्, तत्तद्व्यक्तीनां चासर्वज्ञदुर्ज्ञेयतया, सर्वव्यक्तीनां च वक्ष्यमाणाकारभिन्नेन प्रत्येकविश्रान्तेनानुगमस्य वक्तुमशक्यतया येनोत्तरेण सर्वव्यक्तीनां बोधः स्यात्, तादृशोत्तरं न भवतीति भावः । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति, यदीत्यादिना,—सर्वाचार्य्यवृत्तिर्य्योऽसाधारणाकारस्तज्जिज्ञासा-घटित-वाक्यार्थबोधकः । उत्तरमाह,—तदेति; वक्ष्यमाणविशिष्टधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तत्पदनिरुक्तिवचनं प्रमाणमाह,—आचिनोतीत्यादिना, हिशब्दः प्रसिद्धौ; तथा सर्वत्र प्रसिद्धिरिति भावः । शास्त्रार्थान् समन्तात् सम्पादयति, स्वयमाचरते, स्वशिष्यानाचारे स्थापयति यस्मात् कारणात्, तस्मात् आचार्य्यः परिकीर्त्तितः इति परीत्युपसर्गेण प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यमुच्यते । यद्वा परिकीर्त्तित इत्यापामरं सर्वजनैः कीर्त्तित इत्यर्थः । घुणाचरन्यायनागतानुष्ठानव्यावृत्त्यर्थं शास्त्रविचारजन्येत्याद्युक्तम्, समभिव्याहारलब्धार्थमाह, उपदेश-स्वानुष्ठानाभ्यामिति । समुदितं मिलितम् । इदं च प्रवृत्तिनिमित्तं श्रुत्यर्थपर्य्यालोचनलभ्यमित्याह, तद्विज्ञानार्थमित्यादि; येन विज्ञानेन विद्यानिष्पत्तिस्तदर्थमित्यर्थः । विवेकेति, विवेको विचारस्तदधीनस्येत्यर्थः; आगमोत्थज्ञानस्येति यावत् । विद्वान् विद्यावान्, तदर्थानुष्ठानस्य शास्त्रार्थभूतोपासनाऽनुष्ठानस्य ।

सञ्ज० "इति रामानुजीयाः, अथाचार्य्यस्य कः? इति

प्रश्नस्य, तदाकार-विषयकत्वमनभिप्रेतमेवास्माकमप्रक्रान्तं च, स्वयंकल्पितवचनार्थं प्रक्रम्य शास्त्रविचारजन्य-शास्त्रार्थ-ज्ञाना-धीनशास्त्रार्थानुष्ठातृत्वम् उपदेश-स्वानुष्ठानाभ्यां स्वशिष्याणां स्वानुष्ठित-शास्त्रानुष्ठापकत्वं चेति सुललितपदविन्यासवैदग्ध्य-विन्यस्तपदवाक्येन तस्याकारो दर्शितश्च ; तत्रास्मज्जिज्ञासा-विषयत्वाभावेऽपि भवद्रचित-तत्तदाकारपरिचायक-वाक्य-घटक-पदविन्यासवैदग्ध्य-परीक्षणार्थमेव किञ्चिद् विचार्य्यते ; तत्र तादृशानुष्ठातृत्वं तादृशानुष्ठापकत्वं चेति पृथक् पृथक् लक्षणं भवतां विवक्षितमिति चकारप्रयोगेणावगम्यते, तन्न सम्मतं ; पूर्वदलप्रतिपाद्य-तादृशानुष्ठातृत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वे तादृशानु-ष्ठानमात्रं कुर्वत्यतिव्याप्तेः । उत्तरदलप्रतिपाद्य-स्वस्वानुष्ठित-शास्त्रार्थानुष्ठापकत्वस्य तत्त्वे रागादध्यापितानुष्ठापितोपनयना-नर्ह-शूद्रशिष्यकेऽतिव्याप्तेः । न च तस्यापि लक्ष्यत्वमेवेष्टमिति वाच्यम्, उपनायकत्वे ब्राह्मणत्वे च सति, सरहस्य-कल्प-वेदा-ध्यापकत्वरूपाचार्य्य-साधारणधर्मस्य,

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदानध्यापयेत् द्विजः ।"

इति मनुवचनेनावगततयोपनयनानर्ह-शूद्रशिष्यके लक्ष्यत्वस्य कथमपि वक्तुमशक्यत्वात् । समर्जित-स्वजातिगोपन-वेदाध्याय-नके शूद्रेऽतिव्याप्तेश्च । समुदितस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तादृशानु-ष्ठानमात्रं कुर्वति अतिव्याप्तिरूपदोषातिरिक्तपूर्वोक्तसकलदोष-प्रसरस्य तादवस्थ्यमेवेत्यलम् । स्वयं प्रकृतम् 'आचार्य्यस्य कः?' इति प्रश्नतात्पर्य्यमुद्भाव्यते इति तत्खण्डनम् ।"

व्या० अथाचार्य्यश्च कः ? इतीत्यादि, अनभिप्रेतमेवास्माकम-प्रक्रान्तं चेत्यन्तम् असत्। अनेन सामान्याकारस्याप्युक्तत्वे अनन्त-रोक्तोत्तरेण सामान्याकारज्ञानानुदये, आचार्य्यवृत्तिवर्णदेश-विशेषादिरूपविशेषधर्मजिज्ञासा न सम्भवति, विशेषधर्मजिज्ञा-सां प्रति सामान्यज्ञानस्य कारणत्वस्य सर्वतान्त्रिकसम्मतत्वात्। तथा सति, तत्र वर्णनिर्देश इति प्रश्नस्यैवासम्भवः। अप्रक्रान्त-मिति न तथा व्याख्यानविरोधि, पाचकत्वावान्तरधर्मस्य, चैत्र-त्वादेरप्रक्रान्तत्वेऽपि, पाचकः कः इति प्रश्नस्य, पाचकश्चैत्र इत्यु-त्तरस्य च ग्रन्थकारैस्तत्र तत्र प्रदर्शितत्वात्। स्वैयंकल्पितेत्या-दिकमज्ञानात्, अनेकैर्ग्रन्थकारैस्तत्रतत्रोक्तस्य स्वयंकल्पितत्ववचन-स्यासभ्यहृदयङ्गमत्वात्। अस्तु वा स्वयंकल्पितत्वं, तथापि न दोषः, भवत्कृतस्य प्रश्नस्यास्माभिरुत्तरस्यैव वक्तव्यत्वात्।

अनुष्ठातृत्वं तादृशानुष्ठापकत्वं चेति चकारप्रयोगेण प्रत्येकं लक्षणमिति भवता विवक्षितमिति ज्ञायते इति, तद्विपरीतम् दम्पतिपूजार्थं भर्तारं भार्य्याञ्च निमन्त्रयेत्यादौ। उत्तरदल-प्रतिपाद्यस्येति तु न सम्यक्, अनुष्ठापकत्वमित्यत्र फलपर्य्यव-सायनुष्ठानस्य विवक्षणेनोक्तदोषाभावात्, शूद्रादिकृतानु-ष्ठानस्य फलपर्य्यवसानाभावात्। यत् तु उपनायकत्वे ब्राह्मणत्वे च सतीत्यादिना आचार्य्यलक्षणं मन्वादिस्मृतिकाराभिमत-मित्युक्तं तदयुक्तम्, रैक्कादावव्याप्तेः, तस्य ज्ञानश्रुत्यादेर्विद्या-मात्रोपदेष्टृत्वात्। उपनीय त्वित्यादिकं तु स्वरूपमात्रपरम्, अन्यथा, द्विज इत्यस्य वैयर्थ्यं, तदतिरिक्तस्य उच्चारणे जिह्वा-

च्छेद् इति प्रायश्चित्तविधानेन स्वयमुच्चारणस्यैव वेदादीनां महापातकहेतुत्वावगमेनाध्यापनस्य दूरापास्तत्वात्। समुदित-लक्षणत्वपक्षेऽस्मदभिमते न कोऽपि दोषः, अनुष्ठानस्य फलपर्य्य-वसायिनो विवक्षणेन सामञ्जस्यात्।

दुर्ज० "प्र० 'तत्र वर्णनिर्देशो देशनिर्देशो वंशपरम्परा-निर्देशश्च वक्तव्यः' इति चतुर्थं वाक्यम्। तत्रोत्तरम्, सत्सन्तान-प्रसूतसदाचारनिष्ठो वेदविदाचार्य्यो भवति। सत्सन्तानप्रसूतेत्य-नेन जनककुलद्वय-शुद्धिरुक्ता। सदाचारनिष्ठ इत्यनेन तादृश-कुलप्रसूतस्यापि विहीनाचारस्य नाचार्य्यत्वमित्युक्तम्। वेद-विदित्यनेन वर्णानुगुणकुलद्वयशुद्धियुक्त-तदनुगुणाचारनिष्ठा-त्रैवर्णिकव्यावृत्तिः। त्रैवर्णिकेष्वपि क्षत्रविशां नाचार्य्यत्वम्, आचार्य्यकृत्यस्याध्यापकत्वस्यासम्भवात् इति वर्णनिर्देशः।

देशनिर्देशस्तु न कर्त्तुं शक्यः, कुत्रापि देशे उत्पन्नस्य तिष्ठ-तस्तोक्तगुणविशिष्टस्याचार्य्यत्वसम्भवात्। "क्वचित् क्वचित् महा-राज! द्राविड़ेषु च भूरिशः। ताम्रपर्णी नदी यत्र" इत्यादिकं भागवते योगीश्वरवचनं वासुदेवभक्तिं दुर्लभां मन्यमानस्य राज्ञो जनकस्य देशविशेषसम्बन्धि-नदीविशेषजलसम्बन्धनिर्मली-कृतान्तःकरणानां तद्भक्तिराहारशुद्धिन्यायेन सुलभेति, तादृश-देशस्य विशालत्वात् तस्मिन् देशे उक्तानां पञ्चानां नदीनां प्रायशो व्याप्तत्वात् तत्र मनुष्याणां बहुत्वाच्च न सा दुर्लभेत्युक्ता-शङ्कामपनुदति।

परम्परा-निर्देशश्च कियत एव लक्ष्मीकान्तमारभ्यास्मदा-

चार्य्य-पर्य्यन्तम्; यथा, "नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठम्" इत्यादिना शङ्कराचार्य्यपर्य्यन्तं परम्परा-निर्द्देशोऽद्वैतिभिः क्रियते। एवमन्यान्यसम्प्रदायिभिरपि यथैतोक्तं परम्परा-निर्द्देशः क्रियते" इति।

टी० सत्मन्तानेत्यादिस्पष्टोऽर्थः। ननु क्वचित् क्वचिदित्यादिभागवतवचनेन देशविशेषोत्पन्तिस्थितिमतामेव, प्रायो भक्ता भविष्यन्तीत्यादिनाऽऽचार्य्यलक्षणतयोक्तब्रह्मनिष्ठेति श्रौतपदविवर्जित-वासुदेवभक्तिनिरूपणेनाचार्य्यत्वं विवक्षितमिति कथं देशनियमाभावः इत्यत आह,—क्वचित् क्वचित् इत्यादि। योगीश्वरवचनमिति आप्यतिशयज्ञापनार्थम्। वासुदेवभक्तिमित्यादि, कलियुगे हि सर्वत्र साङ्कर्य्यस्यावश्यंभावितया जन्मान्तरसहस्रेष्वित्यादिनाऽतिदुर्लभतयोक्ता भक्तिस्तादृशाधिकारिणो दुर्लभत्वात् न सम्भवतीति मन्यमानस्येत्यर्थः। आहारशुद्धिन्यायेनेति, आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः, सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। शङ्कामपनुदतीति, तथा च देशविशेषसम्बन्धनियमो नास्तीति भावः। परम्परानिर्द्देशश्चेत्यादि,

"लक्ष्मीनाथसमारम्भानथ यामुनमध्यमान्।
अस्मदाचार्य्यपर्य्यन्तान् वन्दे गुरुपरम्पराम्॥"

इत्यादिभिरित्यादि। यथेति,

"नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्त्रपराशरं च।
व्यासं शुकं गौड़पदं महान्तं श्रीशङ्कराचार्य्यमहं प्रपद्ये॥"

इत्यादिना अद्वैतवेदान्तिभिः स्वाचार्य्य-परम्परा-निर्द्देशो यथा

क्रियते इति भावः । एवमित्यादि, एवमेव माध्व-निम्बार्क-वल्लभाचार्य्य-सम्प्रदायिभिरपि गुरुपरम्परा-निर्द्देशः क्रियते इत्यर्थः ।

प्रश्न० "इति रामानुजीयाः, तत्राचार्य्यस्य कः ? तत्र वर्णनिर्द्देशो देशनिर्द्देशो वंशपरम्परा-निर्द्देशश्च वक्तव्य इति प्रश्नद्वयस्यायमभिप्रायः सर्वप्रश्नादौ भवच्छब्दोपादानेन प्रश्नस्य भवत्सम्बन्धिजिज्ञासाविषयीभूताचार्य्यविषयकत्व[illegible]गतत्वाद् भवदाचार्य्यः किंनामा ? किंवर्णविशिष्टः ? कस्मिन् देशे स्थित्वा, कस्मिन् कुले प्रादुर्भूय च सम्प्रदायं प्रवर्त्तितवान् ? इत्यत्र वर्णविषयकप्रश्नस्तु सद्विद्यादियुक्तो ब्राह्मणभिन्नोऽपि आचार्य्यो भवतीति भवदीयव्यवस्थया नासमञ्जसः । तत्र च सर्वासामाचार्य्यव्यक्तीनाम् अनुगमाभावेऽपि भवत्सम्प्रदायप्रवर्त्तक-रामानुजाव्यवहित-पूर्वोत्तरवर्त्तिनीनां कासाञ्चिद्व्यक्तीनामस्मज्जिज्ञासाविषयतामर्हन्तीनां नाम-वर्ण-देश-काल-कुलैर्विशेषरूपेणानुगमयोग्यतायां सत्यामपि अस्मत्प्रश्नवाक्यस्याननुगतव्यक्तिविषयकत्वेनोत्तरानर्हतां प्रतिपाद्य स्वज्ञानवैदग्ध्येन सामान्याचार्य्याकारविषयकत्वकल्पनया तादृशाचार्य्यत्वाधिकारिता-सम्पादकवर्णविशेषविषयकत्वकल्पनया चास्मत्प्रश्नस्य यथावदुत्तरमनभिदधतामाचिनोतीत्यादिना सवन्तानेत्यादिना च शास्त्रप्रतिपादिताचार्य्यपदनिरुक्त्यादेः काकदन्तविमर्शेन रूपणास्वगोष्ठीजनमनोऽनुरञ्जनजननेन चापलेपोऽसदग्रगण्यानां श्रीमतां भवतां शोभते इत्यलमतिप्रसङ्गेन इति तत्खण्डनम् ।"

व्या० 'तत्राचार्य्यस्य कः?' इत्यादिकं महतामुपपादनं तदनु-

मोदनं चाचार्य्यदेवैरेव कर्त्तव्यम् । सर्वप्रश्नादौ भवच्छब्दोपा-
दानेनेत्यादिकमतिविरुद्धम् । आदौ सम्प्रदायशब्दस्य कोऽर्थः ?
इति प्रश्नः, तत्र न भवच्छब्दोपादानं, न वा सम्भवति च, तथा
हि 'चत्वारः सम्प्रदायिनः' इति भवत्कल्पितवचनविवक्षित-
चातुर्विध्यान्वयसम्प्रदायपर-सम्प्रदायशब्दस्या[illegible]भाषा इतीति
प्रागुक्ततया ता[illegible]सम्प्रदायो न भवतामिति भवच्छब्दव्यावर्त्या-
भावात् । किं च भवदभिहितविविधसम्प्रदायेषु चरमस्य वैष्णव-
मात्रासाधारणतया भवतां तादृशसम्प्रदायाभावेन तादृशसम्प्र-
दायदूरवर्त्तिनां सम्प्रदायशब्देनैव निरस्तत्वात् । किं चैतत्प्रश्न-
पत्रं सर्ववैष्णवसमीपं प्रेषयतां सर्ववैष्णववक्तव्योत्तरत्वस्य प्रश्नेषु
भवतामभिमततया रामानुजाचार्य्याव्यवहितपूर्वोत्तराचार्य्यविष-
यकत्वाभिधानस्य, प्रकृते 'आचार्य्यस्य कः ?' इति प्रश्ने वक्तुम-
शक्यत्वाच्च । किं च तादृशसम्प्रदायभेदगोचरप्रश्नेऽपि न भव-
च्छब्दप्रवेशः सम्भवति, भवद्विवक्षितसम्प्रदायपदार्थचतुष्टये रामा-
नुजीय-सम्प्रदायस्यैकत्वात्, 'कति परं ब्रह्म' इति मूढप्रश्नवदुप-
हास्यत्वात्, चतुर्विधसम्प्रदायिपरभवच्छब्दोऽपि नान्वयमर्हति,
रामानुजाचार्य्यपूर्वोत्तरव्यक्तीनामित्यादिदूषणासङ्गत्वापत्तेः । एवं
प्रथमप्रधानप्रश्नानुयायिषु सर्वत्र प्रश्नेषु भवच्छब्दप्रयोगो न
सम्भवति । एवं 'कियत्कालात् प्रवृत्तः ?' इति द्वितीयप्रधान-
प्रश्नेऽपि अध्याहृतसम्प्रदायविशेषणार्थबोधको भवच्छब्दो नास्ति,
न वा प्रयोगार्हः, तस्य रामानुजीयमात्रगोचरत्वे सम्प्रदायपदा-
र्थवैरूप्यात्, सर्ववैष्णवसम्प्रदायगोचरत्वे रामानुजेत्याद्युक्तस-

कृतेः । अस्तु वा रामानुजीय-सम्प्रदायविभाग-गोचरे भवत्कल्पना-व्यापारः, सर्वत्र प्रश्नेष्वेव वा ; तथापि भवदाचार्याः किं-नामानः ? किंवर्णविशिष्टाः ? कस्मिन् देशे स्थितेत्याद्युक्तप्रश्नाभि-प्रेतार्थविकल्पनमात्रेण अधावाग्निर्भवतामायासोदकायते । 'आ-चार्याः' इत्येकवचनान्ताचार्यपदघटितप्रश्नस्य भवदभिहितप्रत्य-क्षोपमानविषयकोत्तरैकनिवर्त्यजिज्ञासावोधकत्वाभावात्, 'आ-चार्याः के ?' इत्यत्र तात्पर्याभिधाने व्यक्त्यननुगमस्य दुर्निवारत्व-त्वात् । सम्प्रदायं प्रवर्त्तितवानित्यत्र प्रवर्तनं किं प्रथमप्रवर्तनं विवक्षितमुत प्राक्प्रवृत्त-सम्प्रदायाचार्याणां केषाञ्चिदुपदेष्टृत्व-मात्रम् ? नाद्यः सर्वेषां सम्प्रदायानां वेदैकसमधिगम्यानां सूक्त-विशेषाणां विश्वामित्रादीनामिव नारायणस्यैव प्रथमप्रवर्त्तकत्वा-ङ्गीकारात् ; तत्र च नाम-वर्ण-देश-कुलविशेषप्रश्नासङ्गतेः । न द्वितीयः, तादृशप्रवर्त्तनस्य बौधायन-द्रमिड़-टङ्क-गुहदेव भारुचि-प्रभृतीनां वृत्ति-भाष्य-वाक्यग्रन्थकाराणां नाथमुनि-राम मिश्र-पुण्डरीकाक्ष-महापूर्णादीनां श्रीरामानुजात् पूर्वेषां श्री-गोविन्दाचार्यभट्टार्यप्रभृतीनां रामानुजानन्तराचार्याणां चास्म-दाचार्यपर्यन्तानामनेकत्वेन व्यक्त्यननुगमतादवस्थ्यात् । 'इत्यत्र वर्णविषयकप्रश्नस्तु' इत्यादिना 'असमञ्जसः' इत्यन्तमतिप्रगल्भ-भाषितम्, मन्थरापूर्णखादयोऽपि ज्ञातिविकृतामपि स्वाकृति-मतिमनोहराममन्यन्त । अस्माभिः यद्विद्यादियुक्तो ब्राह्मण-भिन्नोऽप्याचार्यो भवतीत्युच्यते, न तु ब्राह्मणभिन्न एवेति, एवं चैतत्प्रश्नोत्तरेण किं फलं भवतां भवति ? किं च प्रश्नस्य साम-

अस्तु हि भवदाक्षेपार्थगोचरोत्तरार्थस्यानेकनिवर्त्य-जिज्ञासा-
बोधकत्वेन, तत् तु मन्मते दुर्लभम् । किं च भवदाचार्य्यः शठ-
कोपः किन्नामा किंवर्णविशिष्टः ? इत्यादिरूपो यदि प्रश्नः स्यात्,
तदापि न भवतामभिमतलाभः ; यथापि "स विप्रेन्द्रो मुनिः
श्रीमान् स यतिः स च पण्डितः" इति अष्टविधभक्तिमत्पुरुष-
विषयकप्रमाणमवलम्ब्योत्तरस्यास्माभिर्वक्तव्यत्वात्, स्पष्टीभविष्यति
चैतत्तत्त्वमग्रे ।

तत्र चेत्यादिकमप्यसत्, अननुगमस्योक्तत्वात् कासाञ्चिद्व्य-
क्तीनां नामवर्णकुलैर्विशेषरूपेण भवत्प्रश्नविषयत्वे तदर्थबोधकपद-
घटित एव प्रश्नः कर्त्तव्यः, न सर्वव्यक्तिबोधकसामान्यवाचकपद-
घटितः, प्रश्नस्याननुगतव्यक्तिविषयकत्वात् तदुचितमुत्तरं दत्तम् ।
किं चास्मदाचार्य्या अस्माकं विदग्धज्ञानमेवोपादिशन्, न भव-
तामिवाविदग्धज्ञानम्, 'आचार्य्यस्य कः ?' इति हि सामान्या-
कारविषयक एव प्रश्नः ; तस्य सामान्याकारबोधकमेवोत्तरं
देयम् मनस्विना ; को घटः ? इति पृष्टः कश्चित् कम्बुग्रीवादि-
मान् घट इत्यनुक्त्वा नीलो घट इति वदति चेत् ? सभ्यपरि-
हसनीयो भवति ? भवदभिमतविशेषाकारबोधकोत्तरार्हप्रश्न-
करणे भवतां सामर्थ्याभावे कोऽस्माकमपराधः ? सर्वोऽपि स्वाश्रित-
जनोपदेशे प्रवृत्तो यथार्थवादी स्वगोष्ठीजनमनोऽनुरञ्जनमेव
कुर्य्यात्, न विरुद्धार्थाभिमानिजनमनोऽनुरञ्जनम् । अतद्ग्र-
गण्डानामिति तु भवद्वचनं भवतामेव शोभते, उन्मत्तः खलु
जगदुन्मत्तं पश्यति ।

दुर्गा० "प्रश्नः, 'किं च, ब्राह्मणादन्यवर्णोऽपि स्वस्वाचार्यत्वं कर्तुं शक्नोति न वा ?'

इति पञ्चमं वाक्यं, तत्रेदमुत्तरम्, एतेऽन्यपदयोः पुनरुक्तिमनादृत्यापि दीयते, ब्राह्मणादन्योऽपि स्वस्वाचार्यत्वं कर्तुं शक्नोति, तथा हि मनुस्मृतौ द्वितीयेऽध्याये,

"श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि॥"

इति। अत्र मुक्तावली कुल्लूकभट्टकृता व्याख्या "श्रद्दधान इति श्रद्धायुक्तः। दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्यामवरात् शूद्रादपि गृह्णीयात्, अन्त्यश्चाण्डालः, तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तचण्डालजन्मनः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीतेति" इति। तथा ज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मे,

"प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद् वा
वैश्यात् शूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम्।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं न
श्रद्धिनं प्रति जन्ममृत्युविशेषः॥"

इति। तथा महाभारते आरण्यपर्वणि कौशिककथायाम् धर्मव्याधवृत्तान्ते,

"कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत॥"

इत्यारभ्य

"अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलाम् ——————"

इति बहुदूरदेशात् तस्य मिथिलागमनमुक्त्वा,

"धर्मव्याधमपृच्छत् स स चास्य कथितो द्विजैः ।
अपश्यत् तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥
मार्गमाहिषमांसादिविक्रीणं तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात् च क्रेतॄणाम् एकान्ते संस्थितो द्विजः ॥"

इत्यन्यपरस्य तस्यावसरप्रतीक्षणमुक्त्वा,

"नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ।"

इति व्याधस्य ब्रह्मोपदेष्टृत्वमुक्त्वा,

"प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम ।"

इति कौशिकेन व्याधे परिचर्य्याकृतेत्युक्तम् । एवं

"त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः ।
सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥
त्वं नः सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् ।
कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवम् ॥"

इत्यादिना सूतस्याचार्य्यत्वोपयोगि सत्कारकर्तृत्वं सत्कृतमित्यादिनोक्तम्; उत्तरसन्दर्भेण सूतस्योपदेष्टृत्वमुक्तमेव" इति ।

टी० ऋतेऽन्यपदयोरित्यादि; ऋतेशब्दस्यान्यशब्दस्य च अन्योन्याभावार्थकतया तयोरन्यतरशब्दप्रयोगादेव ब्राह्मणान्यरूपविवक्षितार्थलाभादिति भावः । अनाहत्येति, पुनरुक्तेः शब्ददोषत्वेऽप्यर्थदोषत्वाभावादित्यर्थः । 'परं' सर्वोत्कृष्टं; 'धर्मे'

अलौकिकश्रेयःसाधने, परत्वं सर्वोत्कृष्टपुरुषार्थसाधनत्वाद्वेति व्याख्यातुरभिप्रायः। प्राप्य ज्ञानमित्यादि ; अपि नीचादिति, उपदेष्ट्रन्तरालाभे नीचात् चण्डालादपि। 'अभीक्ष्णं' निर्विचारम्। बहुदूरदेशात् तस्य मिथिलागमनमुक्तेति, पतिव्रताया धर्मव्याधस्यैव ज्ञानमुपदेक्ष्यतीति श्रुत्वापि तत्रादरातिशयात् तदवाप्त्यर्थं दूरदेशात् मिथिलागमनस्योक्ततया, मोक्षधर्मवचनोक्तश्रद्धाऽध्यानुष्ठानपर्य्यन्तोक्तेति भावः। अथ वृत्तितो नैच्यमाह,—अपश्यत् तत्रेत्यादिना। सूना हिंसास्थानम्। 'नीचवृत्तेः' नीचस्यापि, धर्मव्याधस्य; 'अवसरप्रतीक्षणं' कौशिकस्य। 'अभियुक्तः प्रश्नकालप्रतीक्षा' इत्यादिना शिष्यलक्षणतयोक्तमाह, व्याकुलत्वाच्चेत्यादिनेत्याह,—'इत्यन्यपरस्येत्यादिना'। उपदेष्टा धर्मव्याधश्च स्वजातिवृत्ती निरूप्य कौशिकस्योत्तमजातिं विचार्य्याह, नमस्कृत्येत्यादि। 'ब्राह्मी' ब्रह्मसम्बन्धिनी, 'विद्या' ज्ञानम्। मे मत्तः। एतदाह, ब्रह्मोपदेष्टृत्वमुक्तेति। कौशिकेन व्याधे परिचर्य्या कृतेत्युक्तमिति, प्रदक्षिणमथो कृत्वेत्यनेन प्रस्थानकालिक-प्रदक्षिणाभिधानं प्रणिपातादीनाम् आचार्य्यविषये शिष्येण कर्त्तव्यानां व्यापाराणामुपलक्षणमिति भावः। एवमिति, धर्मव्याधात् कौशिक इवान्येऽपि महर्षयो नीचात् ज्ञानं प्रापुरित्यर्थः। स्वतस्याचार्य्यत्वोपयोगि-सत्कारकर्त्तृत्वमिति; मुनीनामिति, विभक्तिविपरिणामेनान्वयविवक्षयोक्तम्। सत्कृतमिति पदोक्तसत्कारे कर्मान्तरान्वेषणे गौरवादितिभावः। उत्तरसन्दर्भेणेति, परायणशेषेणेत्यर्थः।

स्मृत्य० "इति रामानुजीयाः, अथ ब्राह्मणादृतेऽन्यवर्णोऽपि स्वस्याचार्य्यत्वं कर्तुं शक्नोति न वेत्यस्मत्कृतप्रश्ने यदुक्तम्, ऋते-ऽन्यपदयोः पौनरुक्त्यमनादृत्याप्युत्तरं दीयते इति तत्रास्माभि-रपि पुनरुक्तिप्रकृतिक-तत्तत्प्रत्ययान्त-पौनरुक्त्यपदं सौकर्य्येणोप-पन्नं कष्टकल्पनया वाऽनुपपन्नमेव वेति विमर्शमनादृत्यैव प्रत्यु-त्तरमुच्यते । तत्र सकृदर्थप्रतिपिपादयिषायामसकृत् तदर्थे शब्दप्रयोगे पुनरुक्तिः । अत्र तु स्वशब्द आत्मवाची, उपदेश्यत्वं षष्ठ्यर्थः, तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनाचार्य्यत्वेऽन्वयः । आचार्य्यत्वं शास्त्रोपदेशकर्तृत्वं स्वशब्दार्थस्य षष्ठ्यर्थे निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयः । तथा च स्वनिष्ठोपदेश्यत्वनिरूपितोपदेशकर्तृत्वापरपर्य्यायाचार्य्य-त्वं 'ब्राह्मणादृते' नाम ब्राह्मणं वर्जयित्वाऽर्थात् क्षत्रियादौ अन्यवर्णो ब्राह्मणातिरिक्तवर्णः कर्तुं शक्नोति न वा? यथा ऋते शौनकादिभिर्ब्राह्मणैः कृतमित्यर्थे पुनरुक्तिशङ्कानवकाशात् । यद्वा ऋतेशब्दार्थोऽभावोऽन्यशब्दार्थो भेदवान् ऋतेशब्दार्थेऽभावे प्रकृत्यर्थस्य निष्ठप्रतियोगिता-निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयस्तस्य चा-न्यशब्दार्थैकदेशे भेदेऽभेदेन सम्बन्धेनान्वयः । तथा च ब्राह्मण-त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावाभिन्नभेदवान् स्वोपदेश्यकाचा-र्य्यत्वप्रयोजककृतिसम्पादकसामर्थ्यवानुत तदभावानित्यर्थे पुनरुक्ति-शङ्कानवकाशात् । न चान्यशब्दार्थैकदेशे ऋतेशब्दार्थस्याभाव-स्यान्वयोऽभेदेन सम्बन्धेन व्युत्पत्तिविरुद्ध इति वाच्यम्, व्युत्पत्ते-र्वैचित्र्याङ्गीकारात् । न च तत्र तस्यान्वये प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । ब्राह्मणानुयोगिक-ब्राह्मणघटप्रतियोगिकभेदशङ्का-

निरासार्थत्वादित्यवधेयम्। यच्चात्र कुल्लूकभट्टप्रकटीकृताभिप्रायक-मनुवाक्यप्रमाणोपन्यासेन भारतोक्तधर्म्मव्याधोपाख्यान-दृष्टान्तेन च सद्विद्यादियुक्तचाण्डालपर्य्यन्तस्याप्याचार्य्यत्वं भवतीत्युत्तरमुक्तम्, तदपि तादृश-मनुवाक्यादीनामन्याभिप्रायकत्वेनाविचारितरमणीयमपि प्रतिभाति। मनुवाक्यस्याभिप्रायस्तु, वेदे शूद्रस्याधिकाराभावेन तदुपदेशकत्वोपदेश्यत्वयोरसम्भवेऽपि लौकिकार्थोपयोगि-गारुड़ादिविद्यादौ तु तस्याप्यधिकारसम्भवेन तद्विद्योपदेशकब्राह्मणाभावे येन येन प्रकारेण श्रद्दधानः तद्विद्याकामः पुरुषस्तां विद्यां शूद्रादपि गृह्णीयात् केवलं, न तु समित्पाणिरित्युक्तप्रकारेणाचार्य्यत्वेन तं वृत्वाऽधीयीतेति। आचार्य्यस्तु स एव भवति, यस्मात् स्वोपनयनार्थमाचार्य्यत्वेन वृतात् श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण वेदमधीयीत। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,

"उपनीय दद्द्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः।" इति।

तथा अन्त्याच्चण्डालादपि श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परं लौकिकं धर्मम उपचाराद्धर्मसदृशं यथा स्वाचार्य्यशिक्षितं दृष्ट्वा दृष्टफलकं शमदम-शौचाचारादिकं स्वीकरोति, एवमेवात्र निर्जने व्यालादिव्याप्तदेशे मा चिरं स्थाः, अस्मिन्नम्भसि नक्रादिसमाकुले मा स्नासीरित्येतद्रूपमपि स्वीकुर्य्यादिति मेधातिथिकृतव्याख्यानं, मेधातिथिस्त्वित्यादिनाऽनूद्य कुल्लूकभट्टेनापि स्वीकृतमेव न तु तन्नेत्यादिना दूषितम्; अतएव

"प्रागल्भ्यात् लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन्।
चित्रं तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सताम्॥"

इत्यनेन तस्य सर्वत्र श्राव्यत्वं भवता तद्व्याख्याने स्वशक्तिरेव दृढीकृता, अबाधितार्थप्रतिपादकैतद्वाक्यस्योपहासपरतया प्रलापने प्रमाणाभावात् इति। तथा भारतोक्तधर्मव्याधोपाख्यानस्यापि मातुः पितुश्चाज्ञापरिपालनं सर्वधर्मोपलक्षणं तस्मात्तदाचारेण तपोह्रासो भवतीत्यादिप्रासङ्गिकोपदेश एव तात्पर्य्यं, न तु चाण्डालसाधारण्येनाचार्य्यवरणे, वक्ष्यमाण-मनुवाक्यविरोधात्। एवं च नैतावता प्रमाणोपन्यासेन शूद्रचाण्डालादिषु निरुक्तमाचार्य्यत्वं भवितुमर्हति, भवतां तत्र निर्भराग्रहश्चेत् प्रमाणान्तरमन्वेष्यतां सपरिवारगणैरिति तत्खण्डनम्।"

व्या० चतेऽन्यपदयोः पौनरुक्तिमनादृत्येत्येतदुपरि पौनरुक्तिमित्यसङ्गन्थे पाठं कल्पयित्वा प्रतिबन्धिरुक्ता भवद्भिस्तदत्यन्तमप्रामाणिक-हृदयङ्गममेव, पौनरुक्तिमिति पाठस्तु नास्माभिर्मुद्रिते सहस्रावधि-पुस्तके पुनरुक्तिमितिदृष्टपाठे दृश्यते। एवं भवत्प्रश्नावल्यामपि तथा पाठो नास्ति चेत् तथैव वक्तव्यम्। यत्तु तचेत्यादिना द्विधा पौनरुक्त्यदोषवारणं तदतिरमणीयं भवतामेव श्लाघावहम्; तथा हि पुनरुक्तिनिर्वचनं तु समीचीनमेव। अचेत्यादिना तद्वारणप्रकारस्तु महदुपहास्यः, स्वशब्द आत्मवाचीतीत्यत्र कस्याऽऽत्मनो वाची? इति प्रष्टव्यम्; यदि शिष्यात्मवाची, तदा सन्दर्भविरोधः अर्थविरोधश्च। अत्र सन्दर्भे हि आचार्य्यस्य सामान्यत आचार्य्यत्वाधिकारानधिकारविचारः क्रियते, स्वस्येत्यनेनाचार्य्याभिधाने सामान्यतो ब्राह्मण-भिन्नस्याचार्य्यत्वे खण्डिते सर्वत्रापि शूद्रादेराचार्य्यत्वं खण्डितं भवति,

स्वस्येति[illegible]चित् शिष्यस्याचार्य्यत्वे खण्डिते सामान्यत आचार्य्यत्वं तस्य न खण्डितं भवति। यदि अस्मदाचार्य्यत्वमेव खण्डनीयं, तदा भवतामित्येव वक्तुमुचितं, तदध्याहारे स्वस्येत्यनन्वितम। किञ्च साक्षात् परम्परया वा यः स्वार्थस्य विशेष्यः, यस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकपदार्थस्तदुभयत्र स्वपदस्य शक्तिस्तान्त्रिकैः स्वीक्रियते, यथा 'चैत्रः स्वं पश्यति,' 'चैत्रः स्वपुत्रं पश्यति,' 'स्वपुत्रं पश्यन्तं चैत्रं मैत्रः पश्यति,' 'स्वसमानाधिकरणवह्निसामानाधिकरण्यं धूमेऽस्ति' इत्यादौ स्वशब्देन प्रथमयोर्वाक्ययोश्चैत्रस्य, तृतीये चैत्रस्य मैत्रस्य वा, चतुर्थे धूमस्य बोध उपपन्नः। अत्र शिष्यस्य न स्वार्थं प्रति साक्षात् परम्परया वा विशेष्यत्वं, न वा समभिव्याहृतशक्तिधात्वर्थक्रियां प्रति कारकत्वम्। यद्याचार्य्यात्मवाचीत्युच्यते, तदा षष्ठ्यर्थे उपदेश्यत्वे आधेयतासम्बन्धेनान्वयो बाधितः ; अत आचार्य्यस्य सम्बन्धित्वे न षष्ठी वाच्या, आधेयत्वेऽन्वययोग्यस्य वाचक इत्येव युक्तम्। आचार्य्यत्वं नामेत्यनेनाचार्य्यत्वनिर्वचनमप्यसङ्गतम्, उपदेशकर्तृत्वं ह्युपदेशानुकूला कृतिः, तत्र भवदभिप्रेत-षष्ठ्यर्थोपदेश्यत्वनिरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो न सम्भवति, कृतेर्घटादेरिव किञ्चिन्निरूपितत्वाभावात् ; उपदेश्यत्वं च उपदेशजन्यज्ञानाश्रयत्वं, तेन रूपेणाभिप्रायविषयत्वं वा, तच्च न तादृशकृतिनिरूपकम् ; अतस्तथा चेत्यादिकमपि सिकतया रज्जुनिर्माणम्। आम्नायाहृते नामेत्यादिकमपि न सम्यक्, कृतेशब्दस्य तत्तद्ग्रन्थकारोक्तान्योन्याभाववदर्थकत्वे तस्यैव शक्तिकर्तृता युक्ता भवति, भवदुक्तरीत्या सम्ब-

न्यार्थवाचकत्वे कर्तृवाचकपदाध्याहारप्रसङ्गः । न चान्यवर्णार्थ इति कर्तृवाचकपदमस्तीति वाच्यम् । तदा ब्राह्मणादित्यस्य आवृत्तिः स्यात्, अन्यथाऽन्यवर्णत्वस्य ब्राह्मणादिसाधारणतयाऽभिमतार्थासिद्धेः । एवम् ऋतेशब्दार्थे तदन्वयाभावे तदव्यावर्तकं, भेदस्य केवलान्वयित्वात्, अन्योन्याभावार्थकत्वेऽनन्वयः, अन्यवर्णशब्दार्थेऽन्वये पौनरुक्त्यमवर्जनीयम् ।

एवं यद्वेत्यादिकमपि न विचारमर्हति, अन्योन्याभावे तद्वति वा शक्तस्य ऋतेशब्दस्याभाव-सामान्यबोधकत्वे लक्षणा स्यात्, सामान्यघटितविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानां केवलसामान्यरूपणार्थबोधकत्वे लक्षणाया गोत्वघटितधानकर्मत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकधेन्वादिपदानां केवलगोत्वरूपेण तद्बोधकत्वे तान्त्रिकैः स्वीकृतत्वात् । न चाभावत्वमखण्डोपाधिः, अन्योन्याभावत्वं चानुयोगिताविशेषस्तथा च न सामान्यघटितो विशेष ऋतेशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यम् । तथापि घटशब्दस्य द्रव्यत्वेनार्थबोधकतायामिव लक्षणाया दुर्वारत्वात्, व्याप्यव्यापकधर्मप्रवृत्तिनिमित्तक-शब्दानां व्यापकव्याप्य-धर्मपुरस्कारेणार्थबोधकतायामपि लक्षणायाः स्वीकारात् ।

किं च प्रकृत्यर्थस्येति चानुपपन्नं, ब्राह्मणशब्दो हि न ऋतेशब्दस्य प्रकृतिः, तस्य पञ्चमीप्रकृतित्वात् प्रकृत्यर्थानां च प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यान्यपदार्थेऽन्वयादर्शनात् । किं च ब्राह्मणपदार्थस्य निष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयस्वीकारे पञ्चम्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्यानुयोगित्वस्य वाऽनन्वयापत्तिः । न च

विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धत्वेनापि भानस्य तत्र तथाङ्गीकृततया प्रतियोगितानिरूपकत्वमनुयोगित्वं पञ्चम्यर्थः सम्बन्धतया विवक्षितः, तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्ध आधेयतारूप इति ज्ञापयितु मिष्टेत्युक्तमिति वाच्यम्, तथापि कृतेपदार्थस्याभावस्य वृत्तिघटकपदार्थस्य वृत्तिघटकपदार्थेन चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादौ नित्यसाकाङ्क्षपदस्थले भेदसम्बन्धेऽन्वय-दर्शनेऽप्यभेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् त्वदुक्तान्वयासम्भवात्। न च व्युत्पत्तिवैचित्र्याङ्गीकारादिति वच्यत इति वाच्यम्, प्रामाणिकानां तथा व्यवहारे क्वचिदगतिकगतिकल्पनायामपि भवद्भिस्तथाऽवक्तव्यत्वात्, अन्यथा द्रव्यं गगनपरिमाणमित्यादिप्रयोगस्यानालेप्यत्वापत्तेः।

तथा चेत्यादिकमपि कथमुपपद्यते? न ह्याचार्य्यत्वप्रयोजक-कृतिसम्पादकेत्यत्राचार्य्यत्वमुपदेश-कर्त्तृत्वमिति प्रागुक्तं, तच्चोपदेशानुकूला कृतिः तत्प्रयोजकत्वं च कथं कृतेः। कृतिसम्पादकसामर्थ्येत्यपि न सम्भवति? सम्पादकपदार्थो ह्युत्पादानुकूलो व्यापारः, शक्तिधात्वर्थश्च स एवेति गोकुलनाथोपाध्यायैः पदवाक्यरत्नाकरे लिखितम्, तस्य च न स्वप्रयोजकत्वं सम्भवति, घटो नीलघट इत्यादाविव शाब्दबोधानुपपत्तेः, नवीनैरेतादृशस्थले शाब्दबोधस्वीकारेऽपि वैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वं चेति। किं च न चेत्यादिना शङ्कापूर्वकमन्यपदार्थैकदेशे कृतेपदार्थान्वयप्रयोजनाभिधानं च न सत्, अन्यादिपदसमभिव्याहारस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृत्यर्थविशेषितस्य प्रत्य-

यार्थस्य प्रतियोगित्वस्यानुयोगित्वस्य वाऽन्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धतया तादृशभेदशङ्काया अनुत्थानात् । न चोक्तोभयभेदस्यापि तथाविधतया शङ्कोत्थितिरिति वाच्यम्, आत्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभेद-विवक्षणेऽपि तादृश-शङ्काया अनिवृत्तेः, पर्य्याप्तिघटनया तद्वारणमुभयत्र तुल्यम् । यथा चेत्यादिकमपि न सम्यक्, तादृश-मनुवाक्यस्यान्यार्थकत्वासम्भवात् । यत्तु मनुवाक्यस्याभिप्रायस्त्वित्यादिना मेधातिथिव्याख्यानोपन्यासपूर्व्वकमभिप्रायवर्णनं, तत् कुल्लूकभट्टव्याख्याने खण्डितप्रायमेव, पूर्व्वार्द्धार्थविवरणं तु प्रकृतानुपयोगीति नात्रास्माकं विवादः, किन्तु श्रद्दधान इत्यस्य विद्याकाम इति त्वर्थो न सम्भवति, अस्य गुरुत्वावाक्ये श्रद्दधत्यादौ प्राङ्निष्पन्न-गुरुवाक्ये कामनासम्भवात् । आचार्य्यस्तु स एव भवति यस्मादित्यादिकमत्यसमञ्जसम् । "उपनीय तु यः शिष्यम्" इत्यादिनोक्त आचार्य्यो भवतीत्यत्र नास्माकं विवादः, किन्तु नेदमनुगतलक्षणम्, तद्वचनं तु अस्मदुक्ताचार्य्यलक्षणस्य, "आचिनोति हि शास्त्रार्थान्" इत्यादिवचनोक्तस्य लक्ष्यनिर्देशपरमिति भ्रमः, "अन्यथा ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदम्" इत्यारभ्य, "सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्, श्रुतं ह्येवमेव भगव दृशेऽन्यस्तरति शोकमात्मविदिति तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" इत्युपसन्नस्य नारदस्य भूमविद्योपदेष्टा सनत्कुमार आचार्य्यो न स्यात् । एवमाचार्य्यस्तु गतिं ते वक्तेत्यादेरप्यनुपपत्तिः, तथाऽन्यादित्यादिना स्वसम्मतिरेव दृढीकृतेत्यन्तेनोक्तं, तच्च समीचीनम्

भवद्भिः स्वाभिमतार्थोपष्टम्भकतयोपन्यस्तश्लोकेन मेधातिथि-व्याख्यानस्य खण्डितत्वात्, तदोक्तं तु, परं लौकिकं धर्म-मुपधाराद्धर्मसदृशमित्यर्थस्तु न सम्भवति, निरुपपदकपरशब्द-स्यासङ्कोचेन सर्वोत्कर्षवदवस्तुपरतया, श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परत्व-वत्परत्वे सङ्कोचापत्तेः ; तत्सङ्कोचनिदानाभावाच्च। न चास्मा-दपि आददीतेत्येव तन्निदानमिति वाच्यम्, तस्य वचनस्या-पूर्वार्थविधायकत्वेन वचनान्तरानुसारेण सङ्कोचासम्भवात्, अन्यथा "रथकारोऽग्नीनादधीत" इत्यादौ "न स्त्रीशूद्रौ वेद-मधीयाताम्" इत्यादिसामान्यशास्त्रबलात् सङ्कोचापत्तेः। एवं "मा हिंस्यात्" इति सामान्यशास्त्रेण "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादीनामपि सङ्कोचापत्तिः।

एवं धर्ममित्यस्य धर्मसदृशमित्यर्थोऽनुचितः, येन केनापि रूपेण सादृश्यविवक्षणे प्रमेयत्वादिना धर्मसदृशानां चौर्यादीना-मपि तस्मात् शिक्षणीयत्वापत्तेः ; यत्किञ्चित् श्रेयःसाधनत्वेन धर्मसादृश्यमपि तेषामस्त्येव, तदर्जित-द्रव्येणाभिमतभोगसिद्धेः। अलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन सादृश्यं भव-दुक्तानां नास्त्येवेत्यादिकं बोध्यम्। अबाधितार्थप्रतिपादकत्वा-दिकमप्यसमीचीनम्, अपूर्वतया विहितस्यापदि अन्त्याद् ब्रह्म-विद्यादानस्य सामान्यशास्त्रेण बाधायोगात्, अन्यथा "यावज्जीव-मग्निहोत्रं जुहोति," "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादि-सामान्यशास्त्रेण, "तस्माद् दीक्षितो न ददाति, न जुहोति" इत्यादिवाक्यस्य बाधितार्थकत्वापत्तेः। एवं "मा हिंस्यात्" इति

वाक्येन पशुयामविधायकवाक्यानां वाधापत्तिः, "न विधौ परः शब्दार्थः" इति न्यायविरोधश्च ।

एवं तथा भारतोक्तधर्मव्याधोपाख्यानस्येत्यादिकमप्यसमञ्जसं, मातापित्राज्ञापरिपालनरूपधर्मोपवृंहणस्येव दम्भाहङ्कारेण तपोह्रासस्यैव ब्रह्मविद्याया उपदेशस्यापि धर्मव्याधेनाविशेषेण ज्ञाततया प्रासङ्गिके तात्पर्य्यं, मुख्ये तात्पर्य्यं नास्तीति कथनासङ्गतेः; दम्भाहङ्कारेण तपोह्रासस्य प्रागेव पतिव्रतयोपदिष्टस्य ज्ञानमात्रेण कौशिकस्य निवृत्त्यसम्भवाच्च । नैतावतेत्यादिकमप्यसत्, एतावत् प्रमाणोपन्यासेन भवतां तत्रार्थेऽस्मदुक्ते निर्णयाभावे प्रमाणान्तरोपन्यासोऽपि मूकं प्रत्यैतीह्यवाक्यवदुपहास्यो भवेदिति ।

दुर्ज० "प्रश्नः 'शक्नोति चेत् तदा शास्त्रविरुद्धम्' न वा ? इति षष्ठं वाक्यम् । प्रश्नः 'नो चेत् तर्हि कुत आचार्य्यत्वम् ?' इति सप्तमं वाक्यं तदुभयमपि दत्तोत्तरम् । शक्तेः शास्त्राविरोधस्य चोक्तत्वात्, आचार्य्यत्वस्य व्यक्तिविशेषेषु जातिनिरपेक्षत्वज्ञानमात्रसापेक्षत्वयोरुक्तत्वात् । परन्तु ये जन्मान्तरानुष्ठिततपोविशेषसिद्धजातिस्मरणज्ञानादयः फलविशेषभोगार्थमवाप्त-त्रैवर्णिकेतरजन्मानस्तेषामेवोपदेष्टृत्वसम्भवो नान्येषामिति पूर्वोक्तप्रमाणादिभिर[illegible]न्यते" इति ।

टी० षष्ठवाक्ये ब्राह्मणादन्यवर्ण इत्यनुषज्यते, सप्तमे च ब्राह्मणादन्यवर्णः शक्नोतीत्यनयोरनुषङ्गः । दत्तोत्तरमिति वक्ष्यमाणाकरस्य पुरुषस्याचार्य्यत्वसम्भवस्य अनेकशास्त्रानुमते-

श्वोक्तत्वात्, आचार्यत्वहेतोर्ज्ञानादिपूर्तेश्चोक्तप्रायत्वाच्चेति भावः। तदेवाह, 'शक्तिः' इत्यादिना। तदाकारविशेषमाह, 'परन्तु' इत्यादिना। ननु भवदुक्तमिदं नास्माभिः श्रद्धेयमित्यत आह, 'पूर्वोक्तप्रमाणादिभिः' इत्यादि।

सज्ज० "इति रामानुजीया, अत एव शक्नोति चेत् शास्त्रविरुद्धं, न हि ब्राह्मणातिरिक्त आचार्यः शास्त्रे क्वचिदपि प्रतिपादितः इत्यभिप्रायकं, नो चेत् तर्हि कुत आचार्य्यत्वं भवत्सम्प्रदायिनां सर्ववर्णानां ब्राह्मणातिरिक्तत्वेन भवत्सम्प्रदायिभिरप्युद्दिष्टाः शटकोप-रामानुजादयश्चाचार्य्यत्वेन कुतो व्यवह्रीयन्ते? इत्यभिप्रायकं चेत्यस्मत्प्रश्नद्वयं दत्तोत्तरमपि पुनरदत्तोत्तरं प्रत्यवस्थितम्। न च शटकोपस्य नाचार्य्यत्वं किन्तूपदेष्टृत्वमिति वाच्यम्, श्रीनिवासाचारिकृते दिव्यसूरिचरित्रे चतुर्थे सर्गे रामानुजीयानां गुरुपरम्परायाम्,

"अस्मद्देशिकमस्मदीयपरमाचार्य्यानशेषान् गुरून्।
श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गव-महापूर्णौ मुनिं यामुनम्॥
रामं पद्मविलोचनं मुनिवरं नाथं शटद्वेषिणम्।
सेनेशं श्रियमिन्दिरासहचरं नारायणं संश्रये॥".

इत्यनेन तस्यापि तैराचार्य्यत्वेन परिगणनात् तच्च शास्त्रविरुद्धमित्यस्मत्प्रश्नस्तदवस्थ एव। एतत्प्रश्नस्य त्वदीयो ग्रन्थः पूर्वप्रश्नीय-ग्रन्थेन विरुद्धश्चेत्यपि विभाव्यताम्। आचार्य्यत्वं च व्यक्तिविशेषेषु जातिनिरपेक्षं ज्ञानमात्रसापेक्षमिति स्वसम्प्रदायानुसारेणोक्तमपि,

"विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् ॥"

इत्यादिस्मृतिवाक्यविरोधाच्च सद्धर्मविद्भिरस्माभिः स्वीकार्य्यमिति । किं च जन्मान्तरानुष्ठिततपोविशेषसिद्धजातिस्मरणज्ञानादेर्दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्त-त्रैवर्णिकेतरजन्मन एवोपदेष्टृत्वसम्भवो नान्येषामिति नियमो भवत्सम्प्रदायिष्वेव सम्भवति, नान्यत्र तद्व्यतिरिक्तेषु ; सर्वत्रैतत्कालीन-सत्कुलजन्मावगत-सद्विद्यादियुत-ब्राह्मणजातीयानामेवोपदेष्टृत्वदर्शनात् एतज्जन्मावाप्त-चाण्डालशरीरनिष्ठजन्मान्तरीयतपोविशेषसिद्धजातिस्मरणज्ञानादेर्दिदृक्षया "तद्धि जानन्ति तद्विदः" इति न्यायेन भवत्सम्प्रदायिनाम् अङ्गनसमर्थानाम् अनुभवसम्भवेऽपि श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवतां स्वधर्मप्रच्यवप्रसङ्गनकातराणां सद्विद्यादिलिङ्गेनापि तदनुभवासम्भवाच्चेत्यलमेतत्-श्रुतिविरुद्धार्थविमर्शनेति तत्खण्डनम्" इति ।

व्या० अतएवेत्यादिना प्रत्यवस्थितमित्यन्तेन यदुक्तं, तत् दण्डाभिघातेन मृतस्य दग्धस्य फणिनो नर्तनमिव, 'न हि ब्राह्मणातिरिक्त आचार्य्यः शास्त्रे क्वचिदपि प्रतिपादितः' इत्यभिप्रायकस्य प्रथमस्य कौशिक-शौनकादिमहर्षिजनोपदेष्टृधर्मव्याधसूतादिप्रतिपादकस्य, पञ्चमवेदत्वेन प्रसिद्धस्य श्रीमहाभारतस्य वेदोपबृंहणपुराणस्य तदाचार्य्यत्वसंवादिनो मनुवचनस्य चोपन्यासेन ; 'नो चेदित्यादिद्वितीयस्य च भवत्सम्प्रदायिनां सर्ववर्णानां ब्राह्मणातिरिक्तत्वेनेत्यादि कुतो व्यवह्रीयन्ते ?' इत्यभि-

शायकस्य, ब्राह्मणातिरिक्तत्वेन प्रसिद्धस्य शठकोपस्य तपोविशेष-लब्धजातिस्मरणज्ञानादेराचार्य्यत्वसम्भवस्य तादृशज्ञानादिधर्म-व्याधादिहेतुदृष्टान्तोपन्यासपूर्वकमुपन्यासेन निराकृतत्वात्, किन्तु श्रीरामानुजस्य हारीतकुलप्रसूतस्यैतत्कालपर्य्यन्तमविच्छिन्न-सन्ततेः शाण्डिल्यापेक्षया ब्राह्मणान्यत्वेनोद्घोषयितृत्वं मद-प्रयुक्तमुन्मादप्रयुक्तं वेति न जानीमः। पुनरदत्तोत्तरमिति सत्यमुक्तम्, न हि वयमशनिपातदग्धमाशीविषं पादेन हन्मः।

न चेत्यादिशङ्का च नास्मत्सिद्धान्तानुसारिणी अनुष्ठान-पर्य्यवसायि-ज्ञानोपदेष्टृत्वस्याचार्य्यत्व-रूपतयाऽस्माभिरभिहित-तया तत्राचार्य्यत्वं मास्तु, उपदेष्टृत्वं तु स्यादिति शङ्काया असम्भ-वात्। परन्तु अज्ञानाश्रयाश्रितजनव्यामोहनार्थं किञ्चिदस्मा-भिरपि वक्तव्यमित्यभिप्रायानुसारिणी। अत आचार्य्यत्वोप-योगि-ज्ञानादिमतो 'नान्येन केनचित्' इति वचनखण्डेना-पर्युदस्तस्याचार्य्यत्वेन परिगणनं युक्ततममेव। तच्च शास्त्रविरुद्ध-मित्यादिकं न सत्, बहुशः शास्त्राविरोधस्योक्तत्वेऽपि यदीर्ष्या-सूयाद्वेषरूपत्रिदोषाक्रान्तानां स एव प्रलापस्तर्हि किं कुर्मो वयं, तादृशदोषनिवारणक्षमदयामहौषधप्रयोगायाम्टतसहोदरीरमणं प्रार्थयामः। एतत्प्रश्नस्य इत्यादिकमपि अस्मदीयग्रन्थार्थाज्ञान-निबन्धनं प्रतिभाति। विरोधस्यानिरूपणात्। आचार्य्यत्वं च व्यक्तिविशेषेषु जातिनिरपेक्षमित्यादि, न सद्धर्मविद्भिरस्माभिः स्वीकार्य्यमित्यन्तं न रमणीयं; वेदशास्त्रप्रमाणानुसारिणोक्तस्यास्म-त्सम्प्रदायानुसारित्वोक्तौ दोषाभावात्, नान्येन केनचिदिति

स्मृतिवाक्यविरोधो नास्ति, सर्वत्र शब्दप्रमाणेनार्थनिर्णये, सर्वशाखाप्रत्ययन्यायं सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायं च व्युदपादयत जैमिनिवेदव्यासौ ; यदि यत्किञ्चित् प्रमाणशब्दमुपलभ्य तत एवार्थनिर्णयः कर्त्तव्यस्तयोस्तन्न्यायद्वयव्युत्पादनमनर्थकं स्यात्। एवं च सति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यादिवचनार्थोऽपि स्मृतिवाक्यान्तरार्थाविरोधेनैव नेयः। तथा हि "अन्त्यादपि परं धर्मम्" इत्यादिनाऽन्त्यस्यापि ज्ञानोपदेष्टृत्वमभिहितमिति तदविरोधेनैव वक्तव्यतयाऽन्त्यस्योपदेष्टृत्वाचिप्तज्ञानादेरेतज्जन्मन्यसम्भवेन जन्मान्तरानुष्ठिततपोविशेषेणैव तज्ज्ञानावाप्तिर्वक्तव्येति जन्मान्तरानुष्ठिततपोविशेषलब्धजातिस्मरणज्ञानादेरन्त्यादिति तदर्थो वक्तव्यः। तथा च न 'अन्येन केनचित्' ब्राह्मणान्येन वचनान्तरप्राप्तात् तादृशादन्येन केनचित् वर्णान्तरवर्त्तेति तद्वचनार्थो वक्तव्य इति कोऽत्र विरोधः ?

यत्तु किंचेत्यादिनान्यत्रेत्यन्तमस्मदनङ्गीकृतमारोप्य दूषणाभिधानं तदसत्, 'अन्त्यादपि परं धर्मम्' इति वचनेनान्त्यस्योपदेष्टृत्वं शास्त्राभिमतमुक्तं, तज्जन्मान्तरानुष्ठिततपोविशेषसिद्धजातिस्मरणज्ञानादेरेवान्त्यस्य नान्यस्येत्युक्तं, न तु सामान्यतस्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवो नान्येषामिति नियमोऽस्माभिरङ्गीकृतः ; भवतोऽन्यथैव सर्वं भासते। यत्तु एतज्जन्मावाप्तेत्यादि तदनुभवासम्भवादित्यन्तं, तदसत्यमुक्तं भवद्भिः, तज्जन्मनि जन्मप्रभृति-पराशरादिवत् सर्वलोकेष्वपरिदृश्यमान-विलक्षण-ज्ञानचेष्टितादिकं प्रत्यक्षेणानुभवतां तत्कालवर्त्तिनां मधुरकविप्रभृतीनामेव तज्ज्ञानं,

तदा तादृशज्ञानाचारादिप्रयोजकानामध्ययनादीनामदर्शनात्, तद्धेतुतया जन्मान्तरीयस्यैव कल्पनासम्भवात्। पश्चाज्जनानामस्म-दादिपर्य्यन्तानां मधुरकविप्रभृतिप्रामाणिकानां वाक्येषु प्रामाण्य-निश्चयवतां तज्ज्ञानसम्भवः, न तु तेषु महात्मसु निरुपाधिकद्वेष-वतां भवादृशानां ; कुरुसभायां दर्शितविश्वरूपस्य भगवतो वासु-देवस्य वैभवः तत्रत्यैर्महात्मभिर्वेदादिषु प्रामाण्यनिश्चयवद्भि-र्ब्रह्मर्षिदेवर्षिविप्रर्षिभिरेव सम्यगनुभूतो न तु तदा पार्श्वस्थैरपि दुर्य्योधन-दुःशासन-कर्ण-विकर्णप्रभृतिभिर्भगवद्द्वेषदूषितचित्तैस्त-द्वैभवदर्शने ऐन्द्रजालिकत्वं कल्पयद्भिरपि। न हि महारोग-परिपीड़ितदेहानामुपरितनतैलाभ्यङ्गादिना व्यवहारसामर्थ्यं भवति ; एवमकाण्डद्वेषदूषितचित्तानां श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठान-मात्रेण लिङ्गदर्शनेन यथावस्थितज्ञानोत्पत्तिर्न सम्भवति। श्रुति-विरुद्धेत्यादि भ्रान्तस्य सर्वं प्रायशो विपरीतं भासते।

दुर्ज० "प्रश्न० तदुपदेश्याश्च हीनवर्णोपदेश्याः कथं कल्याण-भागिनः स्युः? इत्यष्टमं वाक्यं; तत्रेदम्, यथा कौशिकादयः शौनकादयो मुनयः इति। किं च किमिदं हीनवर्णत्वम्? ब्राह्मणान्यवर्णत्वमिति चेत्, किं तत् ब्राह्मण्यं? ब्राह्मणात्, ब्राह्मण्यां ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाद्वा जातत्वमिति तु न युक्तं, प्रथमे विलोमस्यापि नापिताद् ब्राह्मण्यां जातस्य चण्डालत्वेनाभि-लपनीयस्य ब्राह्मणत्वं स्यात्, तच्च खरयवहननियुक्तपीड़ित-वत्स-सन्दर्शनसञ्जातक्लेशया गर्दभ्या चण्डालत्वेन बोधितस्य मत-ङ्गाख्यस्य ब्राह्मणत्वाभिमानिनः कस्यचिद ब्राह्मणत्वावाप्त्यर्थं

तपस्यतोऽनवाप्तेष्टस्य वृत्तान्तप्रतिपादकभारतानुशासनिकपर्वविरुद्धम्। द्वितीये ब्राह्मणात् शूद्रायां जातस्य तत्त्वापत्तिः। तृतीये कुण्डगोलकविशेषेऽतिव्याप्तिः, अव्याप्तिश्च विश्वामित्र-वीतिहोत्रयोः, तत्र विश्वामित्रेण हि तपःसमाराधित-चतुराननवरालब्धं ब्राह्मणत्वं, वीतिहोत्रेण हि अनायासेनैव काशीराजं प्रतर्दनं जिघांसया वीतिहोत्रमनुधावन्तं स्वाश्रमदेशमागतं प्रति ब्राह्मणादन्योऽस्मदाश्रमपदे कोऽपि नास्तीति कस्यचिन्मुनेर्वाक्येनावाप्तम् तदानीं तदाश्रमस्थेनेति सुस्पष्टं भारते। तदाह मनुर्द्वितीयेऽध्याये,

"योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥"

इति तथाऽऽरण्यपर्वणि अजगरोपाख्याने, "ब्राह्मणः को भवेद् राजन्!" इति नहुषप्रश्नोत्तरतया,

"सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा।
दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र! स ब्राह्मण इति स्मृतः॥"

इति युधिष्ठिरेणोक्तम्। तदुपरि,

"शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च।"

इति सत्याद्युक्तब्राह्मणलक्षणस्य शूद्रेष्वतिव्याप्तिमाशङ्कमाने नहुषे,

"शूद्रेषु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः॥
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प! वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः।
यत्रैतन्न भवेत् सर्प! तं शूद्रमिति निर्दिशेत्॥"

इति वाक्येन तस्यापि सच्छीलेनातिव्याप्तिः परिहृता । तथा,—

"यदि ते वृत्ततो राजन् ! ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

वृथाजातिस्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यते ॥"

इत्याशंक्य,

"जातिरत्र महासर्प ! मनुष्यत्वे महामते ! ।

सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥'

इति सत्याद्यतिरिक्तं ब्राह्मण्यादि दुष्परीक्ष्यमित्युक्तम् । यथा तत्रैव भारते कौशिकं प्रति धर्मव्याधः,

"शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्‌गुणानुपतिष्ठतः ।

वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ।

आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ॥"

इत्याह । व्याचख्यौ चामुं श्लोकं नीलकण्ठः,

"गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भावः ।"

इति तत्रैव धर्मव्याधं प्रति कौशिकः,

"साम्प्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ॥

दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ।

यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततं स्थितः ॥

तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद् द्विजः ।"

इत्याह । एवंविधानि मोक्षधर्मादौ बहूनि वचनानि द्रष्टव्यानि । तथा भविष्यत्पुराणे षष्ठीकल्पे ब्राह्मणानधिकृत्याह, "ब्राह्मणं ब्रूहि किं भवेत्" इत्यादिना ब्रह्माणं प्रति ऋषीणां प्रश्नमुप-

स्थित्य महासंरम्भेण ब्राह्मण्यादि न जीवविशेषगतं नापि देह-विशेषनियतं नापि विशिष्टनियतं सर्वथा व्यभिचारादित्युक्ता,

"एवं शास्त्रोदित-न्यायमार्गभ्रष्टास्तु ये नराः ।
वेदानध्यापयन्तोऽपि तेऽधीयानाः श्रुतिक्रमात् ॥
ब्राह्मणत्वाद्धीयन्ते दुराचारविधायिनः ।"

इति अध्ययनादिमात्रस्याप्रयोजकत्वमुक्ता,

"हरिणीगर्भसंभूतो ऋष्यशृङ्गो महामुनिः ।
श्वपाकीगर्भसंभूतो पिता व्यासस्य सत्तमः ॥
गणिकागर्भसंभूतो वशिष्ठश्च महामुनिः ।
क्षत्रियागर्भसंभूतो विश्वामित्रो महामुनिः ॥
शुकीगर्भसमुद्भूतः शुको नाम महामुनिः ।
तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तत्र कारणम् ॥"

इति ब्राह्मणादौ ब्राह्मणादितनूत्पत्तिमात्रं संस्कारमात्रं वा न कारणमित्युक्तोपरितनसन्दर्भेण शिखायज्ञोपवीतानां सुखैश्वर्यभार्य्याज्ञानभयवीर्य्यहत्यङ्ग-व्यापारायुःपुष्टिदौर्बल्यस्थैर्य्यचापल्यादीनां जात्यनियामकत्वमुक्ता,

"क्षमा दमो दया दानं सत्यं शौचं धृतिर्घृणा ।
ध्यानमास्तिक्यमद्वेषो वैराग्यमसपत्नता ॥"

इत्यारभ्य,

"य एवंभूतमाचारम् अनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
ब्राह्मण्यं पुष्कलं तेषाम् ——————"

इत्यादिना सिद्धान्तितम् । अतो जन्मान्तरसहस्रकृततपोविशेषप्र-

सादितदेवताविशेषप्रसादलब्धज्ञानपूर्त्ति जातिस्मरादेर्धर्मव्याधादि-ब्राह्मणलक्षणप्रयस्य जन्मान्तरकृत-दुष्कृतशेषभोगार्थं समा-सादित-शूद्रयोनिजन्मनः कस्यचित् पुरुषविशेषस्याचार्य्यत्वं न शास्त्रविरुद्धम्" इति।

टी० "यथा कौशिकादयः शौनकादयो मुनयः" इति। "तुष्यतु दुर्जनः" इति न्यायेन तत्र हीनवर्णत्वमङ्गीकृत्योक्तम्,—धर्मव्याधसुतादिहीनवर्णोपदेशा यथाधर्मव्याधादिभिरुपदिष्टं जानन्तोऽनुतिष्ठन्तश्च सिद्धिं प्राप्तास्तथेत्यर्थः; अथेदानीं वस्तु-स्थितिमनुरुध्य श्रीशटकोपस्य हीनवर्णत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद-यिष्यन् ब्राह्मणान्यवर्णत्वरूपहीनवर्णत्वप्रतिसम्बन्धि ब्राह्मणत्वं विचार्य्यते, यदभावात् हीनवर्णत्वमुच्यते, किमिदं हीनवर्णत्वमि-त्यादिना। किं तत् ब्राह्मणत्वमिति ब्राह्मण्यां जातत्वमात्रमुत ब्राह्मणाज्जातत्वमात्रमाहोस्विद् ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातत्वमिति विकल्पार्थः। प्रथमः इति, ब्राह्मण्यां जातत्वमात्रमिति पक्षः। विलोमस्यापीति, उत्तरोत्तरवर्णात् क्षत्रियादेर्ब्राह्मण्यादिषु जातो विलोमः; एतत् तत्त्वं मनुस्मृत्यादिष्वनुसन्धेयम्। तथेति तस्य ब्राह्मणत्वं चेत्यर्थः।

मतङ्गः खलु ऋषिकुमारः स्वपित्रा केनचिद् याजनार्थं निमन्त्रितेन स्वयंगन्तुमसमर्थेन प्रेषितो रथे गर्दभीं तद्वत्सं च नियोज्य गच्छन् मार्गे मन्दं मन्दं गच्छन्तं वत्सं कशया प्राहरत्, वत्सश्च बालभावेनाभ्यासाभावाच्च त्वरितगमनासमर्थः कशाप्रहा-रपीड़ितो रुरोद। तं दृष्ट्वा गर्दभी एवमुवाच,—जात! मा

रुद, अयं त्वं चण्डालो न ब्राह्मणो नास्य तव रोदनेन दया स्यात्, गच्छेति। तत् श्रुत्वा मतङ्गो रथादवप्लुत्य रथमार्गमवरुध्य स्थित्वा गर्दभीं प्राह, कथयाद्य कथं चण्डाल इति। एवमुक्तया सम्यगनवबोधितः पुनर्निवृत्त्य स्वाश्रमं गत्वा पितुः सर्वं वृत्तान्तमुक्त्वा तेन सह मातुः समीपं गत्वा, तां शपथपूर्वकं गूढं वृत्तान्तमपृच्छत्। सापि कस्याञ्चिदा[illegible] नापितेन ऋतुस्नातायां मम सङ्गमो जातस्तेन त्वं जात इति सत्यमवोचत्। तद्वाक्येन स्वस्य चण्डालत्वे जातनिश्चयः ब्राह्मणत्वावाप्त्यर्थमिन्द्रं प्रसादयितुं घोरं तपश्चचार। इन्द्रोऽपि तत्तपोविशेषाकर्षितोऽनेकवारमागत्यावोचत्। एतज्जन्मनि त्वया ब्राह्मणत्वं न प्राप्यमिति एतत्कथात्रानुसन्धेया।

तदानीं तदाश्रमस्थेनेति, वीतिहोत्रेणेति पूर्वेणान्वयः। वीतिहोत्रोऽयोध्याधिपती-राजा। तदाहेति, ब्राह्मणत्वस्योत्पत्त्यमयुक्तत्वमाहेत्यर्थः। द्विज इत्यनेन ब्राह्मण्यां ब्राह्मणादुत्पन्नः यज्ञोपनयनादिसंस्कारोऽपीत्युच्यते। जीवन्नेवेत्यनेन विकर्मणो विप्रस्य जन्मान्तरे शूद्रत्वावाप्तिः सर्वशास्त्रसिद्धा सा नोच्यते, किन्तु तस्मिन्नेव जन्मनि शूद्रत्वं जायत इत्युच्यते। आश्वित्यनेन ब्राह्मणकर्तव्यव्यवहारेषु कुत्रापि योग्यता नास्तीत्युच्यते। सान्वय इत्यनेन तत्पुत्रपौत्राणामपि जन्मनिबन्धनं ब्राह्मण्यं नास्तीति गम्यते।

युधिष्ठिरेणोक्तमिति ब्राह्मणलक्षणमिति शेषः। यदि त इत्यादिवृत्तं, यदि ब्राह्मण्यं तदा ब्राह्मणत्वजातिरेव न स्यात्

जातेरागमनुकत्वायसम्भवादिति भावः । सत्रश्नोचितमुत्तरमभिदधानस्य युधिष्ठिरस्य तदुत्तरप्राप्तिप्रहर्षितो नहुष आचुराम्नासे,—आयुष्मन्निति । जातिरत्रेत्यादि, मनुष्यजातौ सर्ववर्णानां सङ्करात् अनुलोमप्रतिलोमादिषु समानसंस्थानेषु व्यक्तिदर्शनमात्रेण घटत्वादिवत् दुर्विवेचनतया ब्राह्मणत्वादिजातिर्न निश्चेतुं शक्येतेति अतज्ज्ञाप्यत्वतया सम्यक् परिदृश्यमानं सत्यादिकमेव ब्राह्मण्यं, न तु तदतिरिक्तं किञ्चिदिति भावः । "सद्गुणानुपतिष्ठतः" इति मोक्षधर्मादौ वैश्य-क्षत्रिययोरसाधारणेनोक्तान् गुणानुपतिष्ठत इत्यर्थः । आर्जव इति आर्जवपदं प्रागुक्तसत्यदयादीनामुपलक्षणम् ।

ननूक्तवचने, "वैश्यत्वं लभते क्षत्रियत्वं तथैव च ब्राह्मण्यमभिजायते ।" इत्युक्ततया सद्गुणादिशब्दनिर्दिष्टगुणापेक्षया ब्राह्मत्वादिजातिरतिरिक्तैव तस्य ज्ञापकमेवोक्तगुणवत्त्वमित्याशङ्कायामाह, व्याचक्ष्वौ चेत्यादि । तत्रैवेत्यादि, साम्प्रतमिति, यावत्त्वयि सत्यार्जवादिगुणपूर्तिर्न दृष्टा, तावन्मम नायं निश्चयो जातः । इदानीं तावद्गुणान् त्वयि पश्यतो मम ब्राह्मणत्वेन निश्चयो जात इति भावः । ब्राह्मणोऽसि ब्राह्मणत्वेन निश्चितोऽसि । नात्र संशयः, एककोटिकनिश्चयात्मकविरोधिज्ञानसत्त्वात् संशयो न जायते इति भावः । ब्राह्मणः, पतनीयेष्वित्यादि, एकां शाखामधीत्येत्यादि-स्मृतिसिद्ध-ब्राह्मणत्वादिव्यपदेशार्हः ब्राह्मणविरुद्धदम्भाहङ्कारादिनिन्द्यगुणवान् शूद्रवदैहिकामुष्मिकपुरुषार्थसाधन-श्रौतस्मार्तकर्मानर्ह इत्यर्थः । यस्मिन्नित्यादि, शमदम-

शौचाचारादिसद्गुणवान् ब्राह्मणत्वेन व्यपदेश्यः, तादृशवृत्तवत्त्वमेव हि द्विजत्वमिति भावः। एवंविधानीति, मोक्षधर्मे भृगुभारद्वाजसंवादे,—

"चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः॥
कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः।
सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद् वर्णो विभज्यते॥"

इत्यादिना सङ्करात् सर्ववर्णानामिति वनपर्वोक्तसाङ्कर्य्यविवरणपूर्वकं भृगुप्रश्नमुपक्षिप्य,

"न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत्।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम्॥
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः॥
गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः।
स्वधर्मान् नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः॥
हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः॥
इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः।
शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः॥
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते।
शूद्रे चैतद्भवेत् लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते॥
न वै शूद्रो भवेत् शूद्रो ब्राह्मणो न ब्राह्मणः।"

इत्युक्तानि वचनानीत्यर्थः। उक्तार्थे पुराणान्तरसम्मतिमाह, 'तथा भविष्यत्पुराणे' इत्यादिना। न जीवविशेषनियतमित्यादि,

"मनुष्यजातेर्न परो विशेषो
यः कल्पते सर्वगताऽनुयायी।
न वापि कश्चिद्धि विचार्य्यमाणे
द्विजन्मना शूद्रविवेकहेतुः॥
जीवोऽपि ब्राह्मणः प्रोक्तो यैरतत्त्वज्ञमानवैः।
अस्पष्टब्राह्मणत्वास्ते जायन्ते विप्रसत्तमाः॥
जराजन्मान्तरक्लेशदुष्टग्राहकुलाकुलम्।
नर-तिर्य्यगसच्छूद्रयोनिदुःखोर्मिसङ्कटे॥
दौस्थित्यरोगशोकार्त्तिजलावर्त्तसमन्वितम्।
श्वान-शूकर-चाण्डाल-कृमि-कूर्मादिकार्य्यतः॥
संसारसागरं घोरं मग्नः पारं परिभ्रमन्।
भूरिपापभ्रमाक्रान्तः स जीवो ब्राह्मणः कथम्?॥
सप्त व्याधा दशार्णायां मृगाः कालिञ्जरे गिरौ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः।
तस्मान्न जीवे ब्राह्मण्यं पश्यामो हि कथञ्चन॥
सास्नादिमद्भावभवानु-निष्टत्ता
गजाश्वगोऽव्युष्ट्रखरादिकानाम्।
यथा कृतो ह्यङ्गजवर्णधर्म्मै-
र्भेदः स्फुटं लक्षणतोऽत्र यद्वत्॥

नदजूषां चैव वितर्कणीये
  ब्राह्मणजातिर्नृषु नास्ति काचित्।
नित्याकृतिर्नान्वयभेदरूपा
  किं चाद्य साधारणतुल्यरूपा॥
गजादिकानां च तथैव विप्राः
  सनातनाङ्गेषु न वर्णभेदः
ब्राह्मण्यमध्रुवमिदं वत कृत्रिमत्वात्
  नाकृत्रिमं भवति, सामयिकत्वयोगात्।
साङ्केतिकं सुकृतलेशविशेषलभ्यं
  वाणिज्यभेषजकृतामिव जातिभेदः॥
किं ब्राह्मणा ये सुकृतं त्यजन्ति,
  किं क्षत्रिया लोकमपालयन्तः।
स्वधर्महीनास्तु तथैव वैश्याः
  शूद्राः किमु स्वक्रियया विहीनाः॥
तस्मान्न वास्तवः कश्चित् जातिभेदोऽस्ति देहिनाम्।
कार्य्यशक्तिनिमित्तं तु सङ्केतः कृत्रिमो भवेत्॥
एवं प्रमाणैः प्रतिषिध्यमानां
  साङ्केतकीं जातिमनध्यवस्यन्।
स्वकीय-सिद्धान्तसुभाषितैर्न किं
  निषिध्यते मूढमना वराकः॥
मूर्त्तिमत्त्वाज्जडत्वात्तथास्तित्वाच्छेषभूतवत्।
देहाधारनिविष्टानां ब्राह्मण्यं न प्रकल्प्यते॥

एकैकावयवस्तेषां न ब्राह्मण्यं समश्नुते।
न चानेकसमूहोऽपि सर्वथातिप्रसङ्गतः॥
देहस्य ब्राह्मणत्वं तैरतत्त्वज्ञैः प्रकल्प्यते।
संमृग्यमाणं यत्नेन देहे तन्नोपलभ्यते॥
तस्मान्न देहे ब्राह्मण्यं नापि देहात्मिके भवेत्।

इत्यादिवचनजातमभिप्रेत्योक्तम्। हरिणीगर्भसंभूते इत्यादि,

"गर्भाधानादिसंस्कारकलापरहिताः स्फुटम्।
द्विजोत्तम श्रियं प्राप्ताः सर्वलोकनमस्कृताः।
बहवः कथ्यमाना ये कतिचित् तान् निबोधत॥
जातो व्यासस्तु कैवर्त्याः श्वपाक्यास्तु पराशरः।
शुक्याः शुकः कणादाख्यस्तथोलूक्याः सुतोऽभवत्॥
मृगीजोऽथ ऋष्यशृङ्गो वसिष्ठो गणिकात्मजः।
मन्दपालो मुनिश्रेष्ठो नाविकापत्यमुच्यते॥
माण्डव्यो मुनिराजस्तु मण्डूकीगर्भसम्भवः।
बहवोऽन्येऽपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्वमद्विजाः॥"

इत्यादिकमप्यत्रानुसन्धेयम्। उपरितनसन्दर्भेणेति,

"भिक्षाप्रणवसंस्कारसन्ध्योपासनमेखलाः।
दण्डाजिनपवित्राद्याः शूद्रेष्वपि तदंशकाः॥
तस्मान्न वा विभेदोऽस्ति न वह्निर्नान्तरात्मनि।
न सुखादौ न वैश्वर्य्ये भार्य्याज्ञानभयेष्वपि॥
न वीर्य्ये नाकृतौ नाङ्गे न व्यापारे न चायुषि।
नातिपक्तौ न दौर्बल्ये न स्थैर्य्ये नापि चापले॥